

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τόμος VI Τεύχος 1 Ιανουάριος - Ιούνιος 1995

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

Volume VI No 1 January - June 1995

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

S. TODD LOWRY : The Ancient Greek Administrative Tradition and Human Capital	7
L. HOUMANIDIS : Plato' s Economic Doctrine	19
T. M. LEVY : An Intersubjectivist Economic Approach and the Theory of Firm' s Dynamic	35
A. PANAGOPOULOS : The Impacts of Tourism on the Dodecanese Islands; The Case of Rhodes (1970 - 1992)	65
I. Θ. MAZH : Ο Υδρογεωπολιτικός ρόλος της Τουρκίας στην εύφορη ημισέληνο	83
Βιβλιοκρισίες - BOOK REVIEWS.....	125
Ληφθέντα Βιβλία, Περιοδικά, Αρθρα - BOOKS, MAGAZINES AND ARTICLES RECEIVED.....	131
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΝΕΑ - NEWSLETTER	133

ΑΘΗΝΑΙ - ATHENS, 1995

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής - Associate Editors

A. Fanfani (Italy)
A. Rugina (USA)
J. Tarascio (USA)
K. Thanawala (USA)
E. Ortiz (Mexico)
O. Popescu (Argentina)
Anna Pellanda (Italy)
A. Montesano (Italy)
G. Viaggi (Italy)
R. Coppi (Italy)
H. Jekins (Germany)
U. Witt (Germany)
J. Krabbe (Netherlands)
F. Condis y Troiano (Belgium)
Thierry Levy (France)
B. Yamey (England)
B. Pettman (England)
E. Fullbrook (England)
R. Petridis (Australia)
J. Gandhi (India)
I. Cristescu (Romania)
P. Gemtos (Greece)
P. Kiochos (Greece)

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : Λάζαρος Θ. Χουμανίδης,
Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ : Πέτρος Α. Κιόχος,
Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ : Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης,
Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ : Διονύσιος Δ. Ιθακήσιος,
Δρ. Επιστημονικός Συνεργάτης Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ : Δρ. Κωνσταντίνος Α. Ζώης,
Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Πειραιώς

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

FOUNDER - DIRECTOR : Lazaros Th. Houmanidis,
Professor Emeritus, University of Piraeus

FINANCE MANAGER : Petros A. Kiochos,
Associate Professor, University of Piraeus

SECRETARIAT - CORRESPONDENCE : Anastassios, D. Karayiannis,
Assistant Professor, University of Piraeus

EXECUTIVE EDITOR : Dionyssios D. Ithakissios,
Dr. Scientific Collaborator, University of Piraeus

PUBLIC RELATIONS : Dr. Constantinos A. Zois,
Professor, Technological Education Institute (T.E.I.) of Piraeus.

Το «Αρχεῖον» δεν φέρει ουδεμίαν ευθύνην δια τα δημοσιευόμενα άρθρα τα οποία εκπροσωπούν
μόνον τας απόψεις των συγγραφέων.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Διά της παρούσης εξαμηνιαίας εκδόσεως αποβλέπουμε να παρουσιάσωμεν διερευνητικές εργασίας δοκίμων οικονομολόγων, καθώς επίσης και οικονομολόγων της νέας γενεάς, οι οποίοι ενδιαφέρονται δια την εξέλιξιν της οικονομικής ζωής και της οικονομικής σκέψεως.

Το "Άρχειον Οικονομικής Ιστορίας" σκοπόν έχει να φωτίση την οικονομικήν πολιτικήν δια του ιστορικού υλικού και της οικονομικής σκέψεως. Το "Άρχειον", επίσης, επιθυμώντας όπως συμπληρώση την αποστολήν του επί του πεδίου της Οικονομικής, θα δημοσιεύη και επιλέκτα πονήματα αφορούντα εις γενικώτερον επιστημονικόν ενδιαφέρον.

Αι αποστέλλομενοι εργασίαι, οι οποίαι εγκρίνονται, κατόπιν κρίσεως αρμοδίων κριτών, ειδικών επί του περιεχομένου της εργασίας, πρέπει να τας χαρακτηρίζη απαραίτητως η πρωτοτυπία και να μην έχουν δημοσιευθή ή υποβληθή προς δημοσίευσιν εις έτερον περιοδικόν. Αι διαδικασίαι και οι προϋποθέσεις υποβολής άρθρων έχουν ως ακολούθως:

1. Το άρθρον υποβάλλεται εις δύο αντίτυπα δακτυλογραφημένα, μεγέθους Α4 (τυπομένη η μία μόνον όψη) και με αριθμόν σελίδων που δεν θα υπερβαίνει τας 25, μετά των υποσημειώσεων. Γλώσσα των άρθρων είναι μόνον η Ελληνική ή η Αγγλική, και θα πρέπει να συνοδεύονται από περίληψιν (abstract) εις την αγγλικήν γλώσσαν (έως 120 λέξεις).

2. Εις την πρώτην σελίδα του άρθρου, εκτός από τον τίτλο να υπάρχη το ονοματεπώνυμο του/των συγγραφέω/ων (με κεφαλαία), καθώς και το Ίδρυμα εις το οποίον ούτος/οι εργάζεται/ονται (αι, τει, Ινστιτούτον, Ερευνητικόν Κέντρον κ.λπ.). Αναφορά ευχαριστιών ή πρωτογενούς πηγής προέλευσης του άρθρου πρέπει να γίνεται με αστερίσκον εις υποσημείωσιν εις το κάτωθεν μέρος της πρώτης σελίδος.

3. Οι Πίνακες ή Διαγράμματα, που τυχόν υπάρχουν εις το κείμενον, πρέπει να είναι καθαρογραμμένα μετά τίτλου και συνεχή αριθμησιν (π.χ. Πίναξ 1, Διάγραμμα 1 κ.λπ.) το μέγεθος των οποίων να μην υπερβαίνει αυτό της μιας σελίδος.

4. Αι παράγραφοι και υποπαράγραφοι πρέπει να είναι αριθμημένα με αραβικούς αριθμούς, αρχίζοντας την αριθμηση από την εισαγωγήν (π.χ. 1, 1.1., 1.2., 2., 2.1., 2.2., κ.λπ.).

5. Έκαστον άρθρον δέον να συνοδεύεται απαραίτητως από βιβλιογραφίαν έχουσαν σχέσιν άμεσον με το περιεχόμενον του άρθρου. Αι υποσημειώσεις (footnotes) θα έχουν συνεχή αριθμησιν εμφανιζόμεναι εις το κάτωθεν μέρος έκαστης σελίδος.

6. Αι βιβλιογραφικά παραπομπάι εις το κυρίως κείμενον ή τας υποσημειώσεις θα αναφέρουν το όνομα του συγγραφέως, το έτος και την σελίδα, λ.χ., ως εξής: (G.R. Elton, 1967, σελ. 71). Αι βιβλιογραφικά παραπομπάι εις την τελευταίαν σελίδα του άρθρου θα αναγράφονται κατ' αλφαβητικήν σειράν (με κεφαλαία τα ονόματα των συγγραφέων) ως ακολούθως: i) Δια τα βιβλία: λ.χ., ELTON, G.R. : (1967), *The Practice of History*, Fontana-William Collins Sons & Co., London, ii) Δια τα άρθρα: λ.χ., SINGLETON, J. : (1994), "The cotton industry and the British war effort, 1914-1918", *The Economic History Review*, Τομ. XLVII, No 3, σσ. 601-618.

7. Τα υποβαλλόμενα άρθρα, εφόσον πληρούν τας ως άνω προϋποθέσεις προωθούνται προς κρίσιν από τους υπευθύνους της Συντάξεως του Περιοδικού.

8. Η Σύναξις του Περιοδικού ουδεμίαν έχει υποχρεώσιν, δια δημοσίευσιν των υποβαλλόμενων άρθρων, τα δε χειρόγραφα τα οποία δεν εδημοσιεύθησαν δεν επιστρέφονται. Ο συγγραφέυς ειδοποιείται δια την αποδοχήν ή μη του άρθρου του, ή ακόμη δια την αποδοχήν με υποχρεώσιν ανταποκρίσεως εις διορθώσεις ή υποδείξεις των κριτών ή των υπευθύνων της Συντάξεως. Όταν ο συγγραφέυς διορθώνη τα δοκίμια που του αποστέλλονται, δεν επιτρέπεται να κάμη προσθήκας, αλλαγάς ή ανασελιδώσεις του κειμένου. Η μη έγκαιρη επιστροφή των δοκιμών συνεπάγεται τη μη συμπερίληψιν του άρθρου εις το υπό έκδοσιν Τεύχος.

9. Τα άρθρα ή τα προς κρίσιν βιβλία υποβάλλονται εις την Διεύθυνσιν του Περιοδικού, ως εξής: Ομότιμον Καθηγητήν κ. Λ.Θ. Χουμανιδην, Πατριάρχην Γρηγορίου Ε' 5-7, Αμαρουσίου - 151 22, τηλ. 8066.650, ή εις τον Υπεύθυνον Συντάξεως, ως εξής: Δρα κ. Διονύσιον Δ. Ιθακήσιον, Φανερωμένης 25, Χολαργός - 155 61, τηλ. 6546.194. Οι επιθυμούντες παλαιά τεύχη δύνανται να απευθύνονται εις την Γραμματεία του Περιοδικού ως εξής: Δρα κ. Αναστάσιον Δ. Καραγιάννην, Νεοπολιέμιου 2, Αίγινα - 180 10, τηλ. 0297 - 22.258, ή εις την Οικονομικήν Διαχείρισιν του Περιοδικού, ως εξής: Δρα κ. Πέτρον Α. Κιόχον, Λεωφόρος Γαλατσίου 84, Αθήναι - 111 46, τηλ. 2910.866. Δια διαφόρους άλλας πληροφορίας, οι ενδιαφερόμενοι δύνανται να απευθύνονται εις τον Υπεύθυνον Δημοσίωσιν Σχέσεων του Περιοδικού, ως εξής: Δρα κ. Κωνσταντίνον Α. Ζώνη, Ευρυδάμαντος 22, Αθήναι - 117 45, τηλ. 9335.532.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

By the presented semi-annual edition we aim at presenting the exploratory works of experienced economists as well as that of economists of the younger generation who are interested in the development of economic life and economic thought.

Above all the "Archives of Economic History" will endeavour to illuminate the economic policy through historical material and the economic thought. The "Archives" also in order to complete its mission on the field of Economics it should also publish some selected papers of general scientific interest.

These submitted papers, which are approved by specialists in the field (referees), must be original work and not have been published previously or are not currently being considered for publication elsewhere (confirmed by a letter). The following procedures and conditions for the articles submission should be taken into consideration:

1. Each article is submitted in two copies. Type on only one side of an A4 size paper. The number of pages should not exceed 25 with footnotes included. The articles must be written either in Greek or in English and contain an abstract (written in English) not exceeding 120 words.

2. The title of the article, the name and surname of the author/authors (in capitals) and the Institution (University, School, Department, Research Center, etc.) in which the author works, should be clearly indicated and appears along with the corpus of it. Acknowledgements of references of the original source of the articles should be denoted by an asterisk at the bottom of the first page. Any relevant information (full address, telephone etc.) should be included in a separate page which will accompany the article.

3. Tables or Graphs (figures and illustration) should be written clearly, with a title (heading) and numbering (e.g. Table 1, Graph 1 e.t.c.), the shape and size of which should be that of the regular page (A4).

4. Paragraphs must be numbered by arabic numbers, starting from introduction (e.g. 1, 1.1., 1.2., 2., 2.1., 2.2., etc.).

5. Each article should be accompanied by the bibliography directly relevant to the subject of the article. Footnotes should be consecutively numbered, appearing at the bottom side of the page.

6. Quotations cited in the main text or in the footnotes refer to the surname of the author, year of the publication and page numbers, such as : (G.R. Elton, 1967, p. 71). Bibliographical references on the last page of the article should be written in alphabetical order, as follows : i) For books : e.g. ELTON, G.R. : (1967), *The Practice of History*, Fontana-William Collins Sons & Co., London, ii) For articles : e.g. SINGLETON, J. : (1994), "The cotton industry and the British war effort, 1914-1918", *The Economic History Review*, Vol. XLVII, No 3, pp. 601-618.

7. Those of the submitted articles that fulfil the above conditions are forwarded to referees for judgement.

8 The editorial board has no obligation to publish the submitted articles and the manuscripts are not published are not usually send back to the authors. The author is informed about the acceptance or not of his/her article or about the acceptance with obligation to respond to corrections and proposals of the referee or the editorial board. When the author does the proofs reading of the articles is not allowed to add, change or repage to text. Failure to a timely return of the proofs implies that the article will not be included in the current issue.

9. Articles and books for review should be submitted to the following address: Director, Emeritus, Professor, L. Th. Houmanidis, 5-7, P. Gregoriou E' str., Amaroussion - 151 22, Greece, tel. (01) - 8066.650, or the Executive Editor, Dr. Dionyssios D. Ithakissios, 25, Faneromenis str., Holargos - 155 61, Greece, tel. (01) - 6546.194. Readers who desire to acquire copies of the old issues should contact, the Secretariat of the Magazine, Dr. Anastassios D. Karayannis, 2, Neoptoleμου str., Aegina - 180 10, Greece, tel. (0297) - 22.258, or the Finance Manager, Dr. Petros A. Kiochos, 84, Galatsiou aven., Athens - 111 46, Greece, tel. (01) - 2910.866. For further information contact, Dr. Constantinos A. Zois, 22, Evridamantoç str., Athens - 117 45, Greece, tel. (01) - 9335.532.

THE ANCIENT GREEK ADMINISTRATIVE TRADITION AND HUMAN CAPITAL*

S. TODD LOWRY

Lexington University

1. Introduction

Modern economic theory, since Adam Smith, has tended to emphasize material costs and measurable quantities. This perspective, growing out of the 18th century's obsession with naturalism, favored rational analysis and quantitative coherence as the primary conceptual framework for economics. Although Smith, as a moral philosopher, was initially concerned with the impact of human nature upon the economic process, particularly in his *Theory of Moral Sentiments*, (1759), the influence of Benthamite utilitarianism-adapted from the ancient hedonic calculus (Lowry, 1981) - facilitated the evolution of classical and neoclassical economics into a rationalistic material or scarcity oriented discipline. Even Karl Marx, with his more general cultural or class analysis, succumbed to the naturalistic emphasis and reduced human labor to an abstract commodity for analytic purposes in dealing with formal economic theory.

Nearly forty years ago, when I began a study of the history of concepts of natural resources, I began by looking at the ideas of the ancient Greeks, Xenophon in particular. It slowly dawned on me that in antiquity, although material considerations were frequently important, the ancient philosophers and social theorists considered the human variable to be the

* Conference delivered before the Greek Economic History Society.

primary consideration in most practical and theoretical discussions. (Lowry, 1965) From this beginning, I have invested a considerable amount of my research efforts in exploring the influence of ancient concepts and analyses on modern social theory, including the suggestions and stimulating insights that can be derived from a review of ancient literature.

In recent years within the field of business management where microeconomic theory is potentially applied, there has been a clamor for a perspective that takes into account the human element—the flexible and creative potential of human initiative and imagination. This tendency is well illustrated in the U.S. by the reception given to the book by Tom Peters and Robert Waterman, *In Search of Excellence : Lessons From America's Best-Run Companies*. These authors emphasized human instead of material resources, namely, intuition rather than rationality and quality rather than quantity. (Peters & Waterman, 1985). In formal economics, this change in emphasis has been supported by the widely circulated book by the Nobel Laureate, Gary Becker, *Human Capital*, that also carried a chapter emphasizing quality over rationally measurable quantity. (Becker, 1993).

The issue is most clearly formulated in a short passage from Thucydides in which he explained the successful development of the Athenian State. His contention was that the Attic Peninsula was so agriculturally poor that it required the settlers who came there to develop their individual capabilities and their organizational skills in order to cope with the limited resource base. (Thucydides, I.2) We can, of course, recognize this formulation as the seed for Arnold Toynbee Jr.'s theory of "challenge and response." This emphasis by Thucydides on the primacy of the human variable, both individual and social, tends to characterize the economic and political thought of ancient Greece in general. It also offers some clarifying and provocative insights for the modern readjustment toward the "search for excellence", replacing the primary emphasis on the proliferation of quantity that has dominated the initial stages of industrialization.

2. Xenophon and Effective Leadership

It is clear that from archaic times the primary or most over-riding concern in decision-making was associated with military confrontations. Survival or "success" was essential if other considerations were to have any significance. The pressure for success was the setting in which Gouldner has characterized the Homeric world as being governed by a "shame culture". (Gouldner, 1965) Both the head of a family and the citizens of a community were under great pressure to win or be killed or enslaved along with their families. Of secondary concern, of course, was the maintenance of an agricultural base for support and the proper functioning of the political structure. Hesiod's *Works and Days* are generally directed toward these concerns.

According to Protagoras' myth, as presented by Plato, (*Protag.* 322-3) Hermes persuaded Zeus to give mankind the "civic art," i.e. the ability to organize into a Polis so that the human race could survive in a hostile world. The necessary traits for such organization were *aidos* (fellow feeling) and *dike* (a sense of justice or order). We should remember that Adam Smith's parallel characterization of the foundations of the social process in his *Theory of Moral Sentiments* were "human sympathy" and "a sense of fair play," not the rationalistic social contract.

Out of the close-knit Greek community emerged the "hoplite method of fighting", a military pattern where close formation with the lance and full body shield made small groups of Greek hoplites able to function like a living tank or small moving fortress. Against disorganized infantry, these forces were phenomenally effective and by the 7th and 6th centuries B.C. there are suggestions that contingents of Greek mercenaries were a significant export item contributing to the return flow of both wealth and cultural stimulus. In such a military structure we have the primary issues of dependence of the individual upon the coordination and leadership of the group, on the one hand, and the dependence of the leader and the integrity of the group upon the delication and commitment of each individual on the other. (Garland, 1975, pp. 124-26 & Lowry, 1987, p. 28, p. 263 n. 50) It was this spirit that Xenophon, as a military man turned economist, captured in his various writings.

One of the most famous maxims of successful leadership and a formula for generating optimum human endeavor is presented by Xenophon in the *Anabasis*, his autobiographical account of the retreat of the 10,000, the Greek contingent that fought its way home after the collapse of Cyrus the Younger's death in his attempt to seize the Persian throne. Xenophon recounts the incident in which he was mounted on horseback, urging a detachment of heavily armed hoplites to race up a mountainside to seize a high point and secure a pass through which the army sought to escape. When a common soldier challenged his zeal, since he was riding a horse, Xenophon dismounted and took the man's heavy shield and demonstrated his ability and willingness to do what he was asking of his troops. (*Anabasis*, III, iv. 46) The efficacy of this gesture has gone down in history and persists as a maxim in general situations as well as military leadership. Although the source is frequently unknown the adage, "do not ask your men to do something that you won't do yourself," is a modern commonplace in leadership training. This point is reinforced in the *Oeconomicus* where it is pointed out that a properly led labor force is twice as productive and a galley crew can make a trip in half the time and be enthusiastic about their performance while a poorly led crew will be sullen and unhappy while doing poorly. (*Oeconomicus*, XX. 16-17, XXI. 9; Lowry, 1987, pp. 50-54 & 57-60) Another gesture to gain participative commitment used in the *Anabasis* is to call on the common soldiers to offer suggestions if they have alternatives to the strategy at hand (*Anabasis*, III. ii. 30-35).

In his romanticized biography of Cyrus the Great, Xenophon did two things of equal relevance to this discussion. First, he provided an account and prototype for the proper training of a successful leader. This account developed the importance of training at every step in the development of a competent young leader and provided extensive discussions of administrative techniques in Book VIII which contains the famous discussion of the division of labor (*Cyropaedie*, VIII. ii., 5-7). In this famous passage, not only is the quality of food correlated to the level of specialization of the cooks, but it is preceded by a discussion of the efficiency resulting from shoe production with standardized parts correlated to "the extent of the market". Not only does this discussion anticipate Adam Smith's famous pin factory illustration that is sometimes credited with being the conceptual threshold of modern economics, it

contains parallelism that suggest that it was the stimulus for Smith's inspiration. (Lowry, 1987, pp. 71-2, Houmanidis, 1992).

Second, not only does Xenophon emphasize leadership and effective administrative processes, he is concerned with drawing out initiative and the full potential of participants whether it be in the military or the economy. The importance of honors and recognition to those who contribute to the economy as well as good hotel accommodations for foreign merchants is advocated in the last part of the *Ways and Means of Improving the Revenues of the City of Athens*, and in the *Hiero*, he brings out the point that rewards and incentives are extremely important in generating innovations and increased production. As he points out, a great deal of increased production can be cheaply bought by the awarding of just one prize. In the military context, Cyrus used prizes for competitive performances in areas that contributed to military training and preparedness, an inexpensive stimulus to training. (*Cyropaedia*, I.6.18) Rewards for meritorious conduct, regardless of rank and status are also supported in the *Cyropaedia*. (II, 3.3 & Lowry, 1987, p. 67). The general recognition that coordinated participative activity is the measure of success permeates these discussions.

What we have, then, in Xenophon's writings, is a recognition that the training of the leader is a primary source of efficiency and success. Furthermore, this training should result in both administrative efficiency and induce individual initiative in the quality and quantity of performance as well as benefit from the development of a strong *esprit de corps*.

Ultimately, however, one of the most useful nuances for our time raised by Xenophon is the distinction between *uniform* treatment and *equal* treatment of individuals. Uniformity grows out of the administrative imperatives that arise when dealing with large numbers where rations must be issued and bureaucratic rules established. Equality in dealing with individuals implies democratic consideration of individual differences, an emphasis upon the uniqueness of an individual rather than numerical uniformity. In this context, Xenophon has Chrysantas, one of Cyrus' nobles, state the opinion, "I do not believe that anything in the world is more unfair than for the bad and the good to be awarded equal shares." (*Cyropaedia*, II. 2, 18) Cyrus turns the expectation of shares in booty around, suggesting that shares be awarded by merit and not by rank and developed a popular debate out of which emerged acquiescence to his

administrative determination of just desserts. His comment was "You must realize that when men who are united as comrades in war are fully persuaded that nothing will come out as it should unless each individual man exerts himself, then many splendid things are speedily accomplished" (*Cyropaedia*, II.3.3). On this general theme, we still have the modern adage that "The greatest injustice in the world is the equal treatment of unequal" and literary variations thereof. (see Lowry, 1987, p. 67-8 & 272, n. 47 & 48).

3. Plato-The Ethical Elite and the Birth of Professionalism

In his *Republic* we find Plato initiating a different approach from Xenophon's action oriented personnel policy. Plato's more abstract notions about human propensities have, however, been more formally influential in modern times. Plato's approach to personnel matters embraced both an emphasis upon natural endowments and a concern for training and ethics. (*Republic* II, 374bc).

Plato's basic thesis was that human beings were, by nature, divided into three different categories. These were the intellectual élite, the courageous military types or guardians, and the menials who performed manual labor. The optimum level of efficiency for the city could be achieved when individuals were assigned the one task most appropriate to their natural capabilities. This socio-economic stratification corresponded, in his view, to the tripartite character of the human personality, a lower level of emotional impulses, an intermediate level of virtue and courage, and a higher level of intellectual competence capable of leadership and efficient administration. This highest level of capacity was epitomized by the idealization of the "philosopher king" whose access to the rational processes that governed the universe was as intuitive as it was rational. We see in this image the seeds of the conceptual emphasis that energizes such modern authors as Tom Peters and his "search for excellence". The emphasis is on the potential for innovative excellence of the unfettered imagination.

In order for the State to have the full benefit of the best intellectual leadership, as Plato saw it, that leadership had to be free from restraint by the less informed and by the intellectually inferior. This, of course, was

difficult to advocate in a city such as Athens with its tradition of democratic acquiescence in the policies put forward by its great leaders such as Pericles. In the *Gorgias* Plato has Socrates put forward the argument that no formal institution can guarantee correctness over mere belief (459 bc ff.). Plato's elaboration of this impasse has provided a functional rationalization for the necessary independence of the practitioners of complex technical and abstract services to this day.

Although ultimately directed toward political authority, Plato's argument is most persuasive when illustrated by the medical and the navigational arts. These are areas where the average person, the patient or the passenger, is basically relying upon the superior knowledge of the practitioner and will be better off accepting treatments and following directions. The protection of the elite individual's freedom from regulation is based on Plato's faith that the rationality of the individual would not allow him to knowingly impair the integrity of his inner soul by departing from the path of justice and virtue. This is sort of a moral hedonism as Socrates indicated in the last part of the *Protagoras* since nobody will suffer uncompensated pain or injury except through ignorance. Such a highly individualistic formulation made an argument like *laissez-faire* competition in the public arena rather superfluous. The path was as clear for the microcosm of the inner soul as it was for the macrocosm of the State. Only through ignorance would a person deviate from the path of excellence which included the concept of efficiency in achieving the proper end (Lowry, 1987, pp. 88-90 & Lowry, 1991).

This cogent image of the self-regulating, technically trained individual guided by an innate ethical commitment to perform virtuously has provided the rationale for professionalism in many fields. It can also be recognized as the reference base for the aristocratic tradition of *noblesse oblige*. The argument is that the professions, because of their complexity, must be free from outside regulation. The individual professional must have great discretion in evaluating facts and determining policies. The ultimate training for professionals is the reinforcement of their respect for their own professional integrity and the respect and approval of their peers in the profession. This individualistic freedom from accountability to the ill informed and ignorant can permit the technical elite to function at their highest potential.

This nominally cogent and self-serving argument rests, however, upon

the assumption that there is only one proper end or objective for the society or the profession and only one optimally efficient means for achieving that end or objective. If heterodoxy is accepted, the argument must assume that the choices of ends and means fall into the professional or technical realm and are beyond the grasp of the beneficiaries of the services. Karl Popper challenged the implications of this general position in his book, *The Open Society and Its Enemies*, and M.I. Fineley made the issue more specific in commenting on the "ship of state" parable. (*Republic*, VI. 488-89) He pointed out that the passenger on a ship might well be advised to defer to the captain as navigator in getting him to a destination, but the passenger surely had an assertable interest in determining where he wanted to go (Finley, 1968, p. 88) The search for a middle ground between unfettered license for professionals on the one hand and some system of accountability to public ends on the other is an ongoing aspect of the striving for human efficiency.

4. Aristotle and Human Capacities

There seems to be a sharp contrast between Aristotle's work and Plato's when dealing with human potential. Aristotle tends to coincide more with Xenophon with his emphasis on the ability of good leadership and managerial organization to bring out the full potential of human beings. Plato, by contrast, was concerned with the natural role of individuals and the initiative of the ethically driven élite. In a rather insightful article Martha Nussbaum has brought out an important aspect of Aristotle's thought (Nussbaum, 1992). She points out that, according to Aristotle, good legislation and the role of the good lawgiver is the proper distribution of the benefits of organized City life. This extends beyond the simple allocation of goods and services. (Nussbaum, p. 175-76). To administer a good City, one must determine what characterizes a good City (*N.E.* III. 1103b2-6) and one must decide how to properly distribute the benefits and property of the city in order to achieve the desired end. (*Pol.* 1280a25). Drawing on the first part of Book VII of the *Politics*, Nussbaum reminds us that Aristotle had an instrumental view of the benefits of basic goods and that while they serve a purpose, they also have a natural limit (see also, Lowry. 1974 & 1987, Chapt.8). The ultimate

point in this exposition by Nussbaum is to bring out the idea that Aristotle was working within the framework of the City in bringing out the full potential of the citizens by properly arranging the distribution of benefits. While Nussbaum's article is complicated by her comparisons of Aristotle's views with modern thinkers such as Marx and Rawls, as well as by a philosopher's penchant for creating a nominal algebra of symbols, her point is clear that Aristotle does bring out the idea that the lawgiver's obligation is to develop the internal or individual capacities of the young. (*Pol.* VIII. 2.1337a8 & N.E. X.9. 1179b33-5). The idea that the responsibility for education belongs to the public, both for the young and in adulthood, is brought out. The development of the inner capabilities of the individual to develop a good person was considered a proper function of the City but it should not conflict with the role of the family. (Nussbaum, P. 187).

Although the ideas are somewhat sketchy and ambivalent at times Nussbaum also draws out Aristotle's emphasis upon "external capabilities" which are best explained in terms of political responsibilities. (*Pol.* III.1275b18-20). The thesis is that the good City must also remove obstacles and develop inducements for the citizens to direct their capabilities into the functioning of the City for its benefit and that of the good life of the individual. Although there is an ample element of elitism and vagueness about these ideas, we can recognize in them the seeds of many modern elaborations in terms of our complex technically demanding educational tradition. The fundamental formulation of a public obligation to stimulate the development of each individual's capacities and to promote their external development and interaction of these capabilities with the political and economic system at large constitutes a significant foundation stone for modern societies.

In surprising coincidence with Nussbaum's focus upon Aristotle's thought on human capacities, but yet, in striking contrast with it, we must consider a recent work by James Bernard Murphy, *The Moral Economy of Labor : Aristotelian Themes in Economic Theory*. To identify this parallelism, I give the quotation from Aristotle's Politics that introduces the prologue,

"What is most desirable for each and every man is the highest he is capable of attaining." (*Pol.* 1333a29)

Murphy brings out the parallelism between Adam Smith and Karl Marx, both of whom accepted an Aristotelian formulation of the technical and natural necessity for the division of labor as a precondition for efficiency. The irony that Murphy points out is that *Taylorism*, the extreme emphasis on job simplification and mechanical efficiency, was identified as the essence of industrialization in both the capitalist and the communist world. The result has been an abandonment of a broader concern for skill, quality and human actualization or happiness. The conscious and unconscious administrative, customary, and social division of labor have contributed to the failure to use the full capacity of human beings, and the unnecessary degenerative and monotonous character of modern labor. For Murphy, both the line of thought that led to this narrow technical naturalism and the potential antidote to it are to be found in Aristotle who emphasized self-actualization and development in fulfilling one's role in society (Murphy, 1993).

5. Conclusion

These two recent contributions illustrate the enlightened use of ancient Greek thought to stimulate and clarify our understanding of modern ideas and problems. They indicate a rewarding future for the study of ancient social theory. It is not a question as to whether the ancients dealt with our modern problems, or even could have conceived of them. The issue is that they dealt extensively with a wide array of human problems and political-economic relationships and in doing so, left a body of literature that has made a permanent mark upon our intellectual tradition. We frequently need to understand the source of our ideas in order to understand how we came to perpetuate such routine assumptions as a belief in natural equilibrium when everything we deal with resonates with change. Yet, we can draw on the accumulated wisdom of the ages in trying to build a proper emphasis upon investment in education and training—a fuller appreciation of human capital—and give it a proper place in the scheme of economic policy and development.

REFERENCES

- BECKER, G.S., 1964, 3rd Ed. 1993 : *Human Capital : A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, especially Chapter XI, "The Division of Labor, Coordination Costs, and Knowledge," by G. S. Becker and K. M. Murphy, Chicago and London : University of Chicago Press.
- FINLEY, M.I., 1968 : *Aspects of Antiquity : Discoveries and Controversies*, New York : Viking Press.
- GARLAND, Y., 1975 : *War in the Ancient World*, trans. by J. Lloyd, New York : W.W. Norton
- GOULDNER, A. W., 1965 : *Enter Plato*, New York : Basic Books
- HOUMANIDIS, L., 1992 : "Xenophon' s Economic Ideas", *Archives of Economic History* , Vol. II, No. 1, pp. 79-102.
- LOWRY, S.T., 1965 : "The Classical Greek Theory of Natural Resource Economics," *Land Economics*, Vol. 41, pp. 204-08.
-, 1987 : *The Archaeology of Economic Ideas : The Classical Greek Tradition*, Durham : Duke University Press
-, 1974 : "Aristotle' s Natural Limit and the Economics of Price Regulation", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 15, pp. 57-63.
-, 1981 : "The Roots of Hedosism : An Ancient Analysis of Quantity and Time", *History of Political Economy*, Vol.13, pp. 812-23.
-, 1991 : "Understanding Ethical Individualism and the Administrative Tradition in Pre-Eighteenth Century Political Economy," in W.J. Barber, Editor, *Perspectives on the History of Economic Thought*, Brookfield, VT & Aldershot, U.K.: Edward Elgar Publishing, Ltd. Vol. V, pp. 39-48.
- MURPHY, J.B., 1993 : *The Moral Economy of Labor : Aristotelian Themes in Economic Theory*, New Haven & London : Yale University Press.

NUSSBAUM, M., 1992 : "Nature, Function, and Capability : Aristotle on Political Distribution," Chapter Six, pp. 175-211, in George McCarthy, editor, *Marx and Aristotle : Nineteenth Century Social Theory and Classical Antiquity*, Savage, MD : Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

PLATO' S ECONOMIC DOCTRINE

LAZAROS HOUMANIDIS

Professor Emeritus, University of Piraeus

1

It is well known that apart from his philosophical ideas, Plato also presented in his writings a doctrine on the field of economics in order to solve the economic problem in favour of the Republic. Thus, he also explored the phenomenon of value, price, money, organization, population etc. In his philosophical thought, Plato starts from sentiments and then proceeds to the concepts and ideas, from the concrete to the abstract and from the beautiful to perfect in general. Thus, Plato was based on the Apollonian forms of beauty, as the other Socratics also did. Plato overpass the empirical world for another - the world of ideas- which is expressed through the former. The latter is perfect and our senses cannot conceive it in its real form; only with spirit which is the supreme category of an ideal world towards which the philosopher proceeds step by step in order to achieve its supreme degree (όντως ον). In other words, Plato begins with the beauty of the soul and interferes in its depth in order to achieve the truth, th ideas which are behind things which our imperfect sensations cannot conceive.

It is usual to say that the Ancient Greek World started from 800 b.C.; yet, this is a great mistake since the Greek civilization had started before this date. It begins with the first inhabitants of the Greek Peninsula and islands and with the passing of time, through ancient Crete and Cretocycladic period while, during the wars against the Perso-Medians, all

these separated and conflicted between them, the Cities-States, from Asia Minor coasts, Thrace and Macedonia until Crete, with the Ionian Islands included, perceived and in the reality that belonged to one and unique Nation, the Hellenes. The products from the economic activity of the colonies (pottery, clothes, ornaments, weapons, figgs, honey etc.) were spread out of the Greek Peninsula and were famous in the world of those years. The household closed economy of the Homeric Times gave its place to an economy of the Polis- to use Plato' s terminology as exchanges became more dense and money and credit interfered in the exchanges. Between the 5th and 4th centuries b.C., Athens, the most flourishing and powerful City-State (naval and colonial power) in the Ancient Greece, reached its apogy and in tandem began its decline. During the decay of Athens the Socratics had appeared who were searching a solution to the problems of peace and order and social justice. Among these philosophers there were three at the pick; the Socrates' disciples Xenophon, Plato and the disciple of Plato, Aristotle.

Here, I shall try to present Plato' s economic doctrine as well as his methodology of dialectics - a heredity from his teacher Socrates - although Plato maintained the formal logic too.

As I said before, dialectics is for Plato a methodology to grasp the *ὄντως ὄν* which is the centre of the eternal Ideas - God and our duty is to conceive them. At this point, Plato becomes a prisoner of a kind of agnosticism. This is interpreted by human weakness to obtain truth although the philosopher, living into the world of ideas is the only person who could approach the escaping truth. This is the reason why - in my view- the starting point is the prevailing concept of *ἐν οἶδα ὅτι οὐδέν οἶδα*. Plato does not hesitate to declare that it is imposible to recover the builder of our world. Despite this perception, Plato pretends that our world is hidden by a light which our eyes cannot reveal. Thus, man is not perfect and only the philosopher can teach him how to use the tool of thought to approach eternity.

According to Plato, Republic is a large idea and its function and destination cannot be conceived by an ordinary man but only by the philosopher; from this point of view, Plato is detached from the masses and is directed towards the aristocratic oligarchy of selected individuals. For, according to him, ordinary people are prisoners of the passions and

the weaknesses, seeking wealth and disregarding virtue. An ordinary man is a slave of his own interest and vices and, thus, he is blind before justice and truth. This is the reason why the philosopher is a responsible person, obliged to give advice to the Republic for its own welfare. Ordinary people feel stranger when in contact with a philosopher having different goals. "And I, he said, have the same opinion. Don't you agree in the following? That most people are responsible for not having sentiments of friendship for Philosophy, like drunkers are rushing from the road to their homes (of the Philosophers) blaming them and behaving to them badly and talking about their problems showing a behaviour which is irrelevant with Philosophy? Certainly, I agree", (Plato, *Republic* ΣΤ', XII, Β', 500).

Plato, like the other Socratic philosophers, starting from metaphysics, exerts a rigorous criticism against weaknesses, vices, passions and ignorance in order to interfere in the rationalization of life. Plato remarks that the excessive wealth in money and goods brings about many evils to the citizens as well as to the Republic, creating conflicts and hate; the lack of wealth, however, creates the conditions of slavery. In general, Plato is opposed to an "affluent society", being afraid that this the reason for the appearance of corruption; he says : "...because all the gold under and over the earth has not the same value with virtue", (Plato, *Laws*, E, 728a 1-5); "*πας γαρ ο τ' επί γης και υπό γης χρυσός αρετής ουκ αντάξιός*"). For this reason, Plato underlines that the good politician, caring for the Republic that he governs - must be devoted to one and only final aim, to offer laws of justice to it.

According to the above mentioned thoughts, Plato should be considered as being against wealth; yet, this is not correct. For, Plato never proposed an irrelevant way of life, but he only opposed to hedonism for riches, being afraid that this way of thinking would lead far from virtue which was the cornerstone of his Philosophy, as well as of the other Socratics' Philosophy, during the decline of the Classical Hellenic world. This is also a reason why Plato prefers the City not be established near the sea; for its location far from the harbour would protect the City from the habits and customs of other countries as well as from the undermining of its laws, (*Laws* Δ, 70a, b, c, d, 949e, 950 1 - 10 ff.). For this reason, Plato was against the retail concurrence (*καπηλικόν*) as in relevance with vulgarity, (Plato, *Laws*, Δ' 705 a, b).

Plato declares that the requirement for wealth is the ultimate target of a well governed Republic except if the wealth is included into the virtue which is the prevailing idea for human happiness. For this reason, he favoured Philosophers, as this kind of people was attached to moral value and not to materialist ones which make people slaves of the wealth and enemies to virtue, (Plato, *Phaedo*, 64 D). In any individual are enclosed the pain and the pleasure, but in order to obtain virtue the education is indispensable, (*Laws*, A, 643 ff.). Pleasure is connected to wealth and pain to virtue and the philosopher prefers the way of virtue, (Plato, *Laws*, A, B, 653a, b, c) like Hercules did according to the myth.

2

As far as the obedience to the laws is concerned, Plato was influenced by the ideas of his mentor - Socrates - as far the obedience to the laws is concerned. Plato also recognised the existence of eternal values rising from another world and from divine and, through his writings, he advises the respect to these values and the adaptation of the Republic to them. Socrates never prolonged individualism to extreme limits opposing to Sophists who were devoted to the principle of individualism and to the cosmopolitan doctrine as they were metics exerting the profession of the merchant and of handicraft, (A. Souchon, 1898, p. 39). Moreover, Socrates does not propose measures concerning both ethics and the reconstruction of the Republic, although this appears in his intuitions. Plato was the man who attempted to conceive an ideal Republic recognising that individualism divides the unity which is so important to a Republic, (A. Karayannis, 1990, p. 38); yet, he avoids to abolish individual freedom as well as property -as we shall see hereinafter- despite the misunderstanding of Aristotle -at a point- to accuse him as supporter of communist ideas. For, Aristotle (Aristotle, *Politics* B', 7, 1266 β, 5 - 10) too confess that, in the last analysis, in the "Laws", Plato accepts private ownership but until an extend as he proposes that the greater property should not be more than five times greater than the smaller one, (Plato, *Laws* E, 744e, 5). Undoubtedly, Plato maintained extremist solutions in his Republic but

excavating the depth of his thought we see that he adopted these ideas in favour of the Republic which in his tremendous times he intended to save.

Plato -as it has already been said- considered virtue above all; "Διό δὴ χρημάτων επιμέλειαν ... ειρήκαμεν ὡς χροὴ τελευταίον τιμάν"; (For this reason", he says, "we have said not only once that as far as the desire for fortune is concerned we must classify it in our estimation as the last importance"), (Plato, *Laws*, E' 743e). Nevertheless, Plato does not disregard the egoistic instinct of man and then his hedonistic mentality for wealth, but he also does his best to restrict this instinct in favour of the Republic and this is the reason why he invokes the intervention of the Republic for a rational life. Thus, Plato rejects naturalism in favour of voluntarism, a principle which was followed by all the Socratic philosophers, (A. Fanfani, 1955, p.145). According to Plato, because of the weaknesses and passions of ordinary people, the Republic must be advised by the philosophers in order to establish peace, order and social justice. Of course, as an ideocrat, Plato reaches the landmarks of utopia, yet nobody can deny that he is a thoughtful thinker who, as patriot, did his best to achieve a social equilibrium in order to avoid the social conflicts and decay, troubles which destroy a society. He was also afraid that when great property is gathered at the hands of the few, as it was happening in his times, it can provoke a social earthquake, (*Republic* Γ', XV, D, E 406-407, B, C).

3

As far as Public Finances are concerned, Plato does not explore Finances in extent and depth as the first intellectual and the greatest among the Socratics, Xenophon, did on this field. Yet, he did not ignore the importance of Public Finances for the prosperity of the Republic.

Plato's effort consists in the fortification of the revenues of the Republic and in tandem, in the avoidance of the social conflicts, since the excess of wealth on one hand and of the property on the other destroy the Polis, (*Laws*, E 744d, 10). For this purpose he divides the land in 5,040 equal parts (*κλήροι*) -since agriculture is the basic sector of the economy-

and each part must be divided in two parts, one near the City and the other away from it. He also remarks that the location of the former has to be in equal distance from that of the latter and this one from the periphery having as presupposition its extension to be in proportion to its fertility, (*Laws*, E 745c, d2). As for the ownership of the land, I shall speak hereinbelow but I must mention here the debates between different intellectuals regarding this subject. For instance, S. Lawffer ("Die Platonische Aparwirtschaft", *Viertel Jahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 29, 1936, p. 245) maintains that any land was a property of the City-State, while P. Guiraud (*La propriété foncière en Grèce*, Paris, 1893, pp. 585-586), E Becker (*Platons Gesetze und das griechische Familienrecht*, München (C.H. Beck)) and J. Bisinger (*Der Agrarstaat in Platons Gesetze*, Klio Beiheft, 17, Aachen, 1967, p. 56) argued that the land was owned by the family (ref. by Baloglou, 1994). For A. Trever (1975, p. 60) in the division of social classes by Plato in accordance with the magnitude of their property (division which was already realized by Solon*) the last class had not ownership but he is wrong as all classes were paying taxes in proportion to their revenues, (*Laws*, E 744b6). Certainly, the richer class could not have a property greater than the fifth of the property to the last class; ("Πλάτων δε τους νόμους γράφων μέχρι μεν τινος ώ το δειν εάν πλείον δε του πενταπλασίου της ελαχίστης μηδενί των πολιτών εξουσίαν είναι κλήσασθαι, καθάπερ εύρηται και πρότερον"), (Aristotle, *Politics*, B, 7, 1266, b5-10). In case that an owner obtained more than this definit level of his income then he was obliged to pay it to the Republic, (*Laws*, E 745a-2-4).

4

Exploring the different economic phenomena, Plato remarks that above all Republic's welfare supreme importance is the division of labour which concerns human nature, because everybody, following his natural ability, attributes according to his ability, (Plato, Republic A', 333B, C, D).

* Plato avoids to give a name to the four social classes in contrast to Solon as the former bases his taxation on ownership while the latter on income (Baloglou, 1994).

Dr. Baloglou published an interesting paper concerning the division of labour between Plato, Mandeville and Smith and proves the distinction between the three mentioned writers, as well as the relation of their economic thought on this topic, (Baloglou, 1992, p. 53). Inspired by his fundamental thought about justice and virtue, Plato explains the value of goods from the just price point of view and this is why he invokes the determination of price by the Republic in order to attend its stability which also means the protection against speculation, (Plato, *Laws*, IA', 917a, 1-10, b, 1 - 10, c 1 - 10). Prices - he maintains - must be controlled and not fluctuated from moment to moment. For this reason, the intervention in the market where transactions are realised is indispensable or, in the case of a retail commerce or in the case of a wholesale commerce, (Plato, *Republic*, B', XII, D12). The merchant for Plato is necessary as an intermediary individual in exchanges of goods but not the retail dealer who by profession has a vulgar behaviour, (Plato, *Laws*, 302-305). Exchanges are realized in domestic or foreign field with money (Plato, *Republic*, B, 371d) and merchants ... "they must stay in the market exchanging with it goods buying or selling", (Plato, *Republic*, ib.).

As far as money is concerned, Plato considers it as a consequence of the exchanges and this is its value in use while its value in exchange is determined by the State. Money, for Plato, is a symbol, of value useful for transactions and nothing more (not a store of value); thus, the philosopher does not explain the value of money as a commodity the value of which is depended on the precious metal from which coins are minted leaving to the Republic the responsibility to do it. Schumpeter pretends that this aspect of Plato means money as a symbol, (Schumpeter, 1963, pp. 56, 63). Plato refers to a domestic currency independently from gold or silver, as well as to a coin-money at least for forcing transactions. The late Barry Gordon at this point does not hesitate -exaggerating in my view- to maintain that Plato, as a non-metallist, adopted a so-called issue of paper money, (B. Gordon, 1975, p. 43). Plato also condemned the falsification of money, (Plato, *Laws*, IA', 96b d5). It is a real fact that -as mentioned above- the economic ideas of Plato are based on his concepts of morals and justice as he searched a constant measure of value for the exchanges. Anyway, as far as transactions with foreigners are concerned, Plato accepted another kind of money of common recognition from all Greek

City-State as legal money." ...If a private citizen ever finds himself obliged to go abroad he may do so, after having got leave from the magistrates first; and should he come home with any surplus of foreign money, he shall deposit it with the State and take for it an equivalent in home coinage", "...ιδιώτη δε αν αρα ποτέ ανάγκας τις γίγνηται αποδημείν, παρέμενος μεν τους άρχοντας αποδημείτω, νόμισμα δε αν πόθεν έχων ξενικόν οικαδε αφίκηται περιγενόμενον, τη πόλει αυτώ καταβαλλέτω προς λόγον απολαμβάνων το επιχώριον ..." (Plato, *Laws* 742b, B. Gordon, 1975, p.44). This money would facilitate ambassadors, auctioneers, travellers etc. I think that this thesis of Plato in confront with gold or silver domestic currency is connected with his aspect that ... τουτο γάρ έχοντα, πολλήν εξαγωγήν άν παρεχομένη, νομίματος χρυσού και αργυρού πάλιν αντεπίμπλαιτ' αν ού μείζον κακόν ως έπος ειπείν πόλει, ανθ' ενός ουδέν άν γίγνοιτο εις γενναίων και δικαίων ηθών κτήσιν ... (Plato, *Laws*, Δ' 705 b); [Because if it (the Polis) has the last advantage, having exports in abundance it should be plenty of gold and silver (coins) which is a great bad because it should be impossible to achieve to have habits distinguished for their kindness and justice].

As for capital, although Plato had an aversion for it, perceiving that a rich man is a slave of his mentality to acquire more riches but not to try to live in virtue, he considers capital as having a sort of productivity. In his *Laws* he is against usuring. "... They shall exchange money with goods and goods with money credit to the other; and who gives credit must be satisfied whether he obtains his money or not, for in such exchanges he will not be protected by law"; ("*Τών δε άλλων χρημάτων πάντων και σκευών οπόσων εκάστοισι χρεία πωλείν εις την κοινήν αγοράν φέροντας εις τον τόπον εκαστον εν οιν ... εν τούτοις αλλάτεσθαι νόμισμα τε χρημάτων και χρήματα νομίματος, μή προϊέμενον άλλον ετέρω την ανταλλαγήν ο δε προέμενος ως πιστεύων, εάν τε κομίσηται και άν μή στεργέτω ως ουκέτι δίκης ούσης των τοιούτων περί συναλλάξεων*") (Plato, *Laws*, H, 849 e5, 742, B. Gordon, 1975, p. 49). Nevertheless, Plato supports the idea that if someone would buy an item and he would not have paid it in a year, then he should be obliged to pay an obole per month for any debted drachma, (Plato, *Laws*, IA', 921 d, 5); ("... εάν δε ενιαυτός εξέλθη των άλλων απόκων όντων χρημάτων, οπόσα δανεισμώ

συμβάλλει τις, ούτος τη δραχμή εκάστου μηνός επωβελίαν κατατιθέτω...").

For Plato the Republic prevails of everything and it is prosperous when its citizens become wealthy without being dominated by the desire for wealth at the expense of the Republic. Because private fortune is another thing and State's Treasury is another. There is also the fear that rich people having material power could push aside poor people endowed probably with abilities and virtue. This is the reason why Plato is also afraid of the accumulation of wealth in the hands of the oligarchy as well as of the concession of a part of the democracy liberties as such to provoke anarchy, (Plato, *Republic*, H, XIV 562, C, D, E).

5

Plato considered, like Xenophon and his disciple Aristototele, self-sufficiency as the main goal of the Republic and he proposed for its development, as we have said, all measures for the establishment of a regime connected to virtue. Plato also considered, (*Republic*, B, 370a 8-37, B, 370d 5 -10, *Laws* B, 743a) as a main factor of economic development the division of labour which appears by nature and not because of the exchanges as Smith maintained. The division of labour results above all to the improvement in the quality of the product and his opinion at this point is different of Smith's thesis according to whom the division of labour only increases the output. It must not escape from us that Plato was predominated by the ancient Greek mentality of the domination of the Apolloneian forms of beauty. Adam Smith lived during the era of the Industrial Revolution (1760-1830) characterized by mass production and so was impacted by the phenomenon of quantity. Thus, for Plato, the productive ability of the individuals is depended on the natural inclination, in other words, their services for which their nature is best adapted, (Plato, *Republic*, 370 B, 433A, 453B).

Plato was -I repeat- never communist in ideas but his main aim was to mobilize the principle of sociality against individualism which guides far from virtue and justice. Thus, Plato never believed the harmony concerning

the interests between men and he tried to advise Republic to adopt a system of which some sides would be dominated by the principle of sociality. Concluding, we can pretend that Plato, like the other Socratic philosophers, searches the intervention of the Polis (City-State) in order to achieve peace, order and justice. Plato was interested mainly in the ethical, social and economic structure of society and he stressed economic justice for the establishment of an ideal society as he believed in the world of ideas. But Plato also interfered in the world of reality in order to establish a rational way of life. For this reason, he started from the ideal and exocosmic to the concrete and real world aiming to rationalize it and he recognises wealth as an element of real necessity and rationality in human life. Generally speaking, we can agree with Ludwig Stein that of any maturing social philosophy its predecessor is the utopia, and Plato "offered an ideal society-utopia for mankind and especially for the declining society of his time. Concluding, we can say that Plato looks the human element as the primaty raw material of economics", (Lowry, 1987, p. 93, Karayannis, 1990, p. 29).

6

There is not any doubt that there are similarities between the three Socratic writers, Xenophon, Plato and Aristotle who also explored economics as a Chapter in the book of Ethiks, to use the words of Souchon. Although they are at a point concerning their philosophic ideas antinomial intellectuals, the scholar would find more similarities between Plato and Aristotle nevertheless for Plato. God created the world and he is the source of ideas while for Aristotle the world existed and God did not create it but He is the creative force of motion. From this point of view, Plato and Aristotle are differentiated. For Plato, matter and form are merely created by eternal light while for Aristotle both these realities were not born but existed and here is the point from which emerges the difference between Plato believing in the eternity of ideas and Aristotle believing in the eternity of the elements of matter and form.

As far as economics are concerned, Xenophon, Plato and Aristotle

coincide in their principle of voluntarism, in other words they reject natural laws as able in their function to establish a rational order. At the contrary they accept the intervention of Polis in the economic life in order to achieve peace, order and social justice. Because the individual follows its own self-interest and abandons the common welfare which means Polis' interest. On this basic principle the Socratics proposed the ways through which Republic (Polis) could obtain its prosperity and in this climate individuals could be prosperous too. For this reason they maintained that the part should be subordinate to the whole. As far as the economic phenomenon of value is concerned, Xenophon bases his theory of value on rarity which is connected with utility, (L. Houmanidis, 1992, pp. 84-86). He distinguishes a subjective value in use -the value of a flute in the hands of a flutist- and the subjective value in exchange- the flutes in the store of the merchant who is the seller of flutes, while the objective value in exchange is formulated in the market between sellers and buyers - supply and demand.

For Plato, value is subjective in accord with the estimation of an individual for a thing but this aspect is without importance for Polis because the main thing is price which in order to be just -as I mentioned above- it must be determined by the Polis.

For Aristotle, there are two kinds of value : the value in use and the value in exchange. The former depends on the intensity to acquire a good which means utility and rarity, the latter means the estimation for a thing from the side of the seller for a good as well as from the side of the buyer, each of which wishes to obtain a greater utility of what he has in his disposal. Thus, the criterion of the exchange is utility; but Aristotle refers also to the labour expended as an element of estimation of the exchange and at this point we have a misunderstanding among scholars who pretended that Aristotle argued an objective theory of value. As I explained, (L. Houmanidis, 1990, Vol. I, pp. 107-109), this is not right as utility predominates in the Aristotelian thought, but Aristotle conceived also labour in his theory of value because he considered it as a precondition of value. Between two goods, for instance A and B, I prefer A because it is more useful than B but if I must spend more hours of work for A than for B -in comparison with A' s utility- I prefer B. Of course, the logical continuity is in case my intensity of desire to acquire A

exclude any preference for B I abandon B. As far as supply and demand are concerned, Aristotle pretends that their game determine price but the demand effects.

Xenophon maintained -as I proved, (Hounanidis, 1992)- a quasi quantitative theory of value of money, because although he considers the desire for it as inelastic in final analysis accepts this aspect because during his time the mines of Laurion could furnish Polis with silver the reserves of which were in abundance and in tandem Polis has need of it because of the war. But, as he supports that rarity is the cause of value he could not reject this concept in the case of money. Thus, we deduct that if there was a rarity of silver its value would rise and if Polis had supplied in quantities, its value would fall.

For Plato and Aristotle money is important for exchanges and its value to be just must be fixed by Politeia (*Republic*). Plato -as I said- maintains also two kinds of money one for the domestic exchanges and another for the foreign and acceptable by all Greek cities. Joseph Schumpeter argues that Plato remarks in passing that money is a "symbol" and that he agrees in the final analysis with the logical consequences of a theory according to which the value of money is on principle independent of the stuff it is made off", (J. Schumpeter, 1963, p. 56).

Xenophon, Plato and Aristotle maintained the self-subsistence of Polis and gave a particular preponderance to the agriculture. Aristotle advances more to make a basic distinction in favour of the Ethiks in Economics. He makes a distinction between Chrematistic (Wealth-Getting-*Χρηματιστική*) and Economy. The former concerns pleasure from the accumulation of wealth and it is connected to vulgar professions and the latter concerns the furnishment of *Oikos* (House) with means for self-Subsistence which means eudemonism (*ευδαιμονισμός*).

A distinction of a main importance also emerges between Plato and Aristotle concerning the locality of the City. Plato is against the establishment of Polis near the sea, eg. a harbour, because this means contact with people with different morals and habits, vulgar behaviour etc. Aristotle maintains the contrary because Polis could be furnished with needed goods and weapons.

7

For Plato a Polis as any individual citizen are not self - sufficient because both are under the sovereignty of needs which always increase and this increment must be -as far as Politeia is concerned- equivalent with the natural sources of it -a thesis supported also by Aristotle- but in case this balance could not be realized the only way to avoid troubles is the "... το παλαιόν πού υπάρχει" ... "μηχάνημα εκπομπή αποικιών" (the application of the old method of colonialism), (*Laws*, E, 740e, 5).

Men are by nature suited to perform some professions and are performing better in one job than in several, (Mathioudakis, 1994, p. 8). "A specialized producer will know exactly what and when to produce; a specialized worker will never consider his job as a side work" (Mathioudakis, ib). More output is produced and better quality of it only with division of labour, (Karayannis, 1990, p. 20; Mathioudakis, 1994, p. 9).

Because of the productive capacity of individuals under a division of labour in accord with natural inclination, the production is increased and there is a surplus for exchange; but Plato does not advance more to conceive the result of the saving of labour in connection with economic growth as Smith conceived it.

Plato also makes the proposal not only for a common currency for all Greek Cities but also that Polis must produce not only the goods necessary for the domestic economy but to produce also goods of fine quality that they should be exported and thus to have the possibility to make imports for goods required.

The retail commerce (*κάπηλοι*) is vulgar, (*Laws*, IA, 919e; 1-10, 920a, 1-5) and Plato explored this idea from the point of view of virtue as these people "*αχρείοι*" or "*κάπηλοι*" are governed by a behaviour not in harmony with the habits and customs of a well being Polis. Plato in the opposite favours wholesale commerce (*έμποροι*) as by it Polis can be furnished with weapons and food.

Plato, as Mathioudakis remarks, (Mathioudakis, 1994, p.13), discourage hoarding and is searching to abolish usuring although this aspect -in my view- is not completely right in accord with the one I have already mentioned above.

There is no doubt that Plato studies market mechanism and the multiplicity of human needs as a main problem as it is connected with the magnitude of population and the existing sources, an idea which was prevailing in Scolastics during Middle Ages, (Thomas d' Aquinas and Raoul de Preles, a predecessor of Thomas Robert Malthus), [Fanfani, 1955].

BIBLIOGRAPHY

- ANDREADES, A. [1918] : *History of Greek Public Finances*, (in Greek), ed. Raftani.
- ANAGNOS, N. [1966] : "The economic ideas of Plato", *SPOUDAI*, 16 (in Greek), Piraeus.
- ARISTOTLE : *Politics*, (engl. transl. : W.D. Ross), ed. Clarendon Press, Oxford.
- BALOGLOU, Ch. [1992] : "The division of labour by Plato", (in Greek) in *Archives of Economic History*, Vol. III, No.1, pp. 45-60.
- BALOGLOU, Ch. [1994] : *Plato's ideas on taxation* (in forthcoming).
- BARBIERI, G. [1975] : "Economic Phenomenology in the Greek Philosophers", in *International Congress of Economic History and History of Economic Theories*, (ed. L. Houmanidis), ed. Papazissis, Athens.
- BELL, J. [1953] : *A History of Economic Thought*, 2nd ed., Robert E. Krieger, New York, 1980.
- BONAR, J. [1893] : *Philosophy and Political Economy in some of their historical relations*, ed. A.M. Kelley, New York, 1968.
- FANFANI, A. [1955] : *Storia delle Dottrine Economiche*, ed. Principato, Milano-Messina.
- FUCKS, A., "Plato and the social question; the problem of poverty and riches", in the *Laws Ancient Society*, 10, pp. 33-78.
- GORDON, B. [1975] : *Economic Analysis before Adam Smith; Hesiod to Lessius*, ed. Mac Millan Press Ltd., London.
- HOUMANIDIS, L. [1979] : *History of Economic Theories*, (in Greek), ed. Papazissis, Athens.
- HOUMANIDIS, L. [1990] : *Economic History of Greece*, (in Greek), ed. Papazissis, Vol. I, Athens.
- HOUMANIDIS, L. [1993] : *Philosophy and the logical evolution of Economic Doctrines*, (in Greek), ed. Tsapepas, Athens.
- HOUMANIDIS, L. [1992] : "Xenophon's Economic Ideas", in *Archives*

-
- of Economic History*, Vol. II, No. 1, pp. 79-102.
- KANELLOPOULOS, A. [1985] : *Economic Thought and Politics of Ancient Greece-Ecology and the Economy of the Environment*, (in Greek), ed. Karaberopoulos, Athens.
- KARAYANNIS, A. [1990] : "The Platonic Ethic - Economic Structure of Society", in *Quaderni di Storia dell' Economia Politica*, Vol. VIII, pp. 3-45.
- LOWRY, T.S. [1987] : *The Archeology of Economic Ideas - The Classical Greek Tradition*, ed. Duke University Press, Durham.
- MATHIOUDAKIS, M. [1994] : "The Ancient Greek Economy and Plato's Theoretical Models", in *International Conference on Economic Thought and Economic Reality in Ancient Greece (22nd to 26th)*, Convened by Anthony S. Courakis, pp. 1-30.
- PLATO : *Laws*, (engl. transl.: B. Jowett), in *The Collected Dialogues of Plato*, ed. E. Hamilton and H. Cairns, Princeton University Press, New Jersey, 1963.
- PLATO : *Republic*, (engl. transl.: P. Shorey), in *The Collected Dialogues of Plato*, Princeton University Press, New Jersey, 1963.
- SCHUMPETER, J. [1963] : *History of Economic Analysis*, ed. G. Allen Unwin Ltd., London.
- SOUCHON, Aug. [1898] : *Les Théories Économiques dans la Grèce Antique*, ed. L. Larose, Paris.
- PLATO : *Phaedo*, (engl. transl. : H. Tredennick), in *The Collected Dialogues of Plato*, ed. E. Hamilton and H. Cairns, Princeton University Press, New Jersey, 1963.
- SPENGLER, J. [1980] : *Origins of Economic Thought and Justice*, ed. Carbondale & Edwardsville, Southern Illinois University Press.
- TREVER, A. [1975] : *History of Greek Economic Thought*, ed. A.M. Kelley, Philadelphia.

AN INTERSUBJECTIVIST ECONOMIC APPROACH AND THE THEORY OF FIRM' S DYNAMIC

THIERRY M. LEVY¹

Universitary Institute of Technology, St-Etienne

"Is it time to create a new theory of the firm?"

J.R. Emshoff, *Journal of Economics & Management Strategy*, Vol. 2, No 1, 1993.

1. A new approach : "The Intersubjectivists".

Known variously as "The Intersubjectivists" and as "Convention economics", a new approach to economics is now emerging in France and in the English-speaking world. Its objective is to allow the analysis of interaction between individuals (Fullbrook, 1994). Its metaphysical position is between Holism and Methodological individualism. P. Cahuc (1989) speaks of "Sophisticated in a special issue of French *Revue Économique* (1989, p. 143)² : "Only persons are actors. (Les seuls acteurs sont des personnes)". It's in this line of thought that Levy (1994d) considers the firm as composed of different actors with their own interest. Following Aoki (1984), he describes the firm's organization as a game : the internal game.

Under Sophisticated Methodological Individualism, the analysis is centered on the individual interactions³. This does not exclude the analysis of Social conventions or institutions that transcend the individuals, but

1. I'm grateful to Edward Fullbrook for useful comments and strong encouragements.

2. *Revue Économique*, Collective and Special Issue : "L' économie des conventions". (Conventions' Economics.) March, 1989.

3. At the difference to recent refinements of Neo-Classical theory, the interactive process there described do extend to the subjectivities of the individuals.

these conventions (and money is one) "must be apprehended twice as the result of individual actions and as constraining the subjects." (Revue Économique (1989, p. 143, op. cit).

A number of diverse works illustrate this epistemologic tendency, and this article will offer a non-exhaustive survey of these developments.

In the field of monetary analysis, works of French "Conventions Economics" school (Aglietta, Orlean, 1982; Levy, 1991; Levy, 1994a) are leading examples of this new approach. Their result is not so far from the works that explore the algebraic structure and formal measurement properties of commodity-space and exchange-value (C.A.Garvin, Edward Fullbrook) and reveals that a monetary economy is fundamentally different from a real one (See Levy, 1994a). The Intersubjectivists insist on the social function of money which is described as a social convention. Political implications are important. (Levy, 1990 or 1994a). Edward Fullbrook (1994) considers how these works aim to establish an "Inter-subjectivist theory of value" that is alternative to the neoclassical theory of value and Levy (1994f) extends this analysis.

But the application of the Intersubjectivist approach is not limited to money and value and this article will suggest other fields' application, in particular : industrial organization, labour economics and elements of macrodynamics. If the process of thought is centered on the interactions of subjectivities, it needs to adopt a microeconomic approach to give foundations to the analysis. For this reason, it will be proposed to build an Intersubjectivist Theory of the Firm' s Dynamic (Section 2). The impact of this theoretization will be examed after in Sections 3 and 4.

2. An intersubjectivist Theory of Firm' s Dynamic.

(Economics should define the market after the firm, not the other way around).

The different works of "conventions' economists" and the "intersubjectivists" about the firm share the belief that *"Economics should define the market after the firm, not the other way around."* (Favereau, Biencourt, Eymard-Duvernay, 1994). The market is then seen, like the firm, as a social construct. And Levy (1994d) underlines that the firm' s

strategy can intentionally modify its market and non-market environment. At the least, there is an interdependence of markets and hierarchies. Favereau, Biencourt and Eymard-Duvernay (1994) use White's (1981) model to illustrate their intersubjectivist theory of the firm. And following White, they show how the interactive game of the firms and the technical data determine the viability, or not, of markets. Levy (1994d) develops the thesis that the intersubjectivist game of the firms determines the dynamic of the economy. These different works will be presented and their common points will be emphasized.

2.1. The Firm is a place of conventions and conflicts. (The Intersubjectivities inside the firm).

Basic Works by Eymard-Duvernay and Thevenot offer a basic representation of the Firms' diversity, including different generic and alternative modes of coordination inside the firm. These different modes are intended to go beyond the distinction Internal market/External market. Terminologically they differ, e.g., "Natures" (Thevenot, 1989) "Firm's models" (Eymard-Duvernay and Favereau, 1990), "quality conventions" (Eymard-Duvernay, 1989) and "Firm's conventions" (Eymard-Duvernay, 1993), but these terms refer identically to the same conceptual reality.

These forms of coordination correspond to the more or less tacit social rules that exist inside the firm and make it viable. In other terms, these are the basis of inter-individual compromises. In the terms of Game-Theory, these are institutions which allow the sustainability of the relations within the firm, that is, which allow the functioning of the firm. The objective of the models is to give coherency to the firm and to create among people an agreement about the evaluation and the qualification of the objects. Like the firm's culture, these conventions determine the firm's answer to its environment emphasizing that the firm's answer is the firm's members' answer. And *simili modo*, there is no Organizational learning without individual learning, and without synergies among the employees to exchange learning. In a sense, with respect to the individual and group interests and their potential conflicts, these conventions assure that the Firm's members will adopt the "*Homo-Humanisticus*" strategy. Following Lazaros Houmanidis (1992, p. 416), the *Homo-Humanisticus*

designates a different logic than the *Homo-Oeconomicus*. "*Homo-Humanistic combines his personal satisfaction with that of the other members of society*" (here of the firm) (Houmanidis, op. cit.). Describing this phenomenon, Levy (1990) speaks of the Homo-Relationem strategy whereby an individual is conscious of fact that he is shipping in the same boat as the others. This conscious introduces intersubjectivity which modifies his behaviour. Simultaneously, it is obvious that the "external" performance of the firm affect the individual behaviour inside the firm. **This emphasizes the interdependency of the internal individual subjectivities and the "external game of the firm"**. This interdependency appears also in the schematic model of Aoki (1984).

Aoki (Chapter 5) considers a Firm composed of share-holders, employees and a manager. The manager judges the firm' s demand function to be :

$$x = \alpha.p^{-(1/\mu)} \text{ with } 0 < \mu < 1$$

This perception is an evaluation of the external environment of the firm. X designates the quantity demanded of product, p the selling-price and μ , an indicator of degree of Monopoly. Investments (per sales unit) "T" are a fonction of the growth of sales, and the manager applies the following rule to determinate their level :

$T = \tau(g)$. Employees 'Wages are composed of a fixed Wage (w') and a flexible one that is profit-sharing (Δw) :

$$W = w' + \Delta w$$

Profits serve to finance the investments and the rest are redistributed to the share-holders and employees.

Then, the pressures of the employees (to preserve employment level) may constrain the Manager' s decision of fixing the price. The manager has to deal with the internal pressures and with the external conditions of the market, (see Levy, 1994d, p. 47-48 for more formal details). Depending on the pressures he perceives, the performance of the firm may be different. It is demonstrated that the more powerful the employees vis-a-vis the share-holders, the higher the sale-price (p). But if p becomes prohibitive for the market, sales growth will decrease and the gains of the two groups may decrease. In this sense, the two groups both

have an interest to be "Homo-Humanisticus", because they are "shipping in the same boat" and the solution is a cooperative one. But what is implicit, and interesting, too, in Aoki's model the Manager the only interface between the Internal Game and the External Game. But in reality, the actors that serve as interface are many : the commercial-agents, the delivery-men ... Being interface, the actor has to represent the collective image of the firm and to defend its interest. It requires him to evaluate the environment. (In Aoki's model, the Manager's perception is essential.). Furthermore when there are several interfaces, evaluations of the environment require the existence of conventions. Another interpretation of the model is that the manager serves as an institution (Schotter, 1981; Schmidt, 1989) for the internal game. In this sense, he allows the two internal groups in conflict to coordinate their actions. This "institution" function is attributed and allowed to him because he perceives the external constraint. The institution is the place where the internal intersubjectivities⁴ and the internal/external interaction are confronted.

As the above remarks suggest, the internal game is played by the intersubjectivities that compose the firm and, this internal game is interdependent with the external game. The viability of the firm and its performance depend partially on the individual consciousnesses of the intersubjectivity of the global performance. In this sense, when a commercial-agent is in mission, he is the only one image of the firm for his partners and his responsibility is high. That is the reason why the conventions within the firm are so important. They determine the firm's behaviour toward its competitors.

4. One could argue that there are two generic independent subjectivities inside the described firm. This would be a wrong perception. The two groups are in interest conflict and this conflict provokes the intersubjectivity as suggests C. Schmidt (1993). Following Schmidt (p. 47), the player, considered as an "Homo-Bellicus" "integrates directly in his strategy the opposite interests of his adversary, and this leads him to adopt the point of view of his enemy. (...). It is a form of Antipathic Altruism".

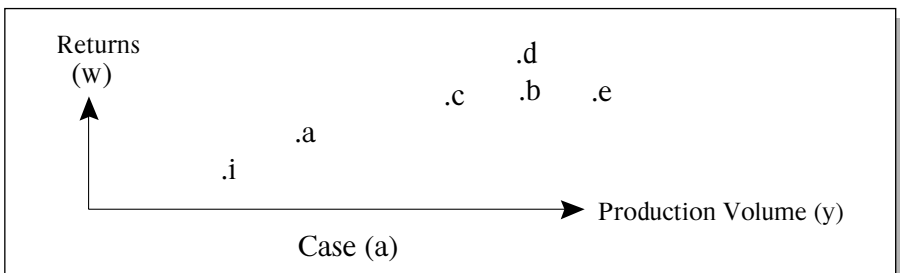
2.2. The firms are looking at each other. (Intersubjectivity among firms).

Favereau, Biencourt and Eymard-Duvernay, (1994) often an interesting explanation of the definition of firm Strategy in the model of White (1981). They show that it is effectively an intersubjectivist model. And it is significant to note that starting from the firms' behavior and from their interaction, White obtain conclusions about the viability of the Market.

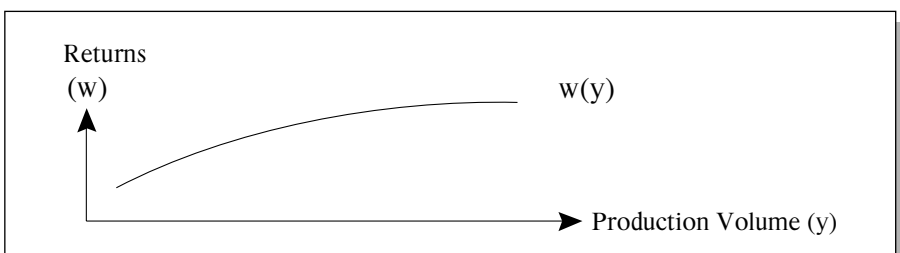
White proposes to explain the viability and nature of markets in terms of behaviour of firms. The firms produce goods of quality n . The higher n , the higher is the product' s quality.

All the firms, and this is a key point, are looking at each other to define their own strategy. Firms observe the production of the other firms and the revenue that they receive. This observation is supposed to give to the observer an indicator of the other firms' quality of products. With these observations, each firm tries to build a function $W(y)$ (White, 1981, p. 518) that describes the relation between production and associated returns. The function is defined empirically on the basis of the observations of the firm, but it can happen that no extrapolation is possible (Case b).

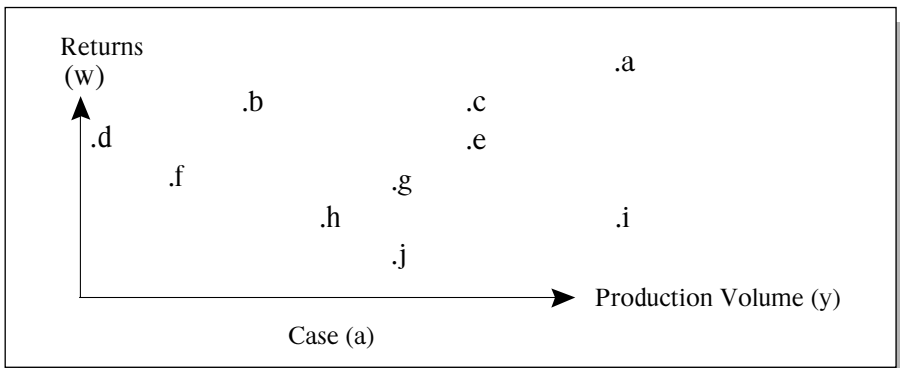
If the observations are as follows,

The stimation of $W(y)$ can be as follows:

But in case (b) where the observations are as follows, the firm cannot build the $W(y)$ function

White's model is limited to case (a) where it is possible to build $W(y)$. Then, observing $W(y)$, the firm tries to maximize its gains and optimal production is the solution of the following program :

Max $(W(y) - C(y, n))$ where $C(y, n)$ is the cost-production that depends positively on the production volume and that depends of the product quality that is chosen but the sign may vary.

$$C(y, n) = q \cdot y^c \cdot n^d \quad c > 0$$

d is positive if to produce a good of superior quality is cheap d is negative if to produce a good of syperior quality is expensive

It is the confrontation of consumer behaviour and of this typical firms' behaviour that allows White to make a typology of the markets from the point of view of a given firm.

Logically, a market is viable for a given firm if two conditions are respected :

(i) The expected returns $W(y)$ are superior to the costs $C(y, n)$.

$$W(y) > C(y, n)$$

(ii) The result of the Firm's maximization programm is a maximum that requires the Second Order condition to be satisfied :

$$\frac{d^2 W(y)}{dy^2} < \frac{d^2 C(y, n)}{dy^2}$$

Given these conditions and the specifications of the Cost-function, and the consumer' behaviour, White (1981, 1988) builds a typology of Market-viability and this typology, elaborated for a given firm clearly depends on the other firms' behaviour.

For example, in the "zone" where the production of a higher quality product is very costly, the viability of the market depends on whether there exist entry-barriers or not. If there do exist, the market is viable. If not, the market is menaced by down-market producters.

The typology depends strongly on the original assumption of the model : Firms are looking at each other.⁵

This process of mutual observation is the main originality of White' s model and it is the basis of the firm' s intersubjectivity in his model. It is equivalent to what is described in the Intersubjectivist theory of value (cf Levy, 94a). Based on the de Beauvoir' s conception of reciprocal desire, the intersubjectivists argue that that the desire of the agent to exchange for obtaining a new commodity is desire to obtain a social recognition. A desires the object "b" because this object is exterior to him, it is B's. B wishes to obtain "a" for a symmetric reason.

Whereas the Neo-classical theory of value would solve the problem by defining the exchange-ration of the relative intensity of the disire of A for obtaining "b" to the relative intensity of the disire of B for obtaining "a", the Intersubjectivists consider that the intensities of the disires of A and B are unknown and unevaluable before the exchange. There is no exteriority to the two agents and finally the intetsubjectivists consider the other as social referent for him. Then the intensity of the desire of A to obtain "b" is function of what he thinks to be the intensity of B to obtain "a" and symetrically for B. The foundations of exchange are then given with two relations that define a self-referential system :

$$(1) dA (b) = a dB (a) \text{ and } (2) dB (a) = b dA (b),$$

where $d_i (j)$ designates the intensity of the individuals' s desire for obtaining good j .

A solution to this infinite circularity is given with the introduction of money (Aglietta, Orlean, 1982) that creates a distance among the individuals.

5. Levy (1994d) (and Sub-section 2.3) shows that this phenomenon is implicit in the "external game" of each firm.

In dynamic described by White, the firms look at each other as a basic reference from which to define their strategy, but, in fact, each effective firm strategy also affects the viability of the individual strategies that resulted from the preliminary observations.

White' s model shows that an intersubjectivist theory of the behaviour of firm' s yields a richer analysis than does the traditional neo-classical approach.

It is then really important **to adopt the microeconomic point of view of the firm.** This process of thought' s impact is important in many connected fields of Economic analysis. The Firm' s intersubjectivist analysis that Levy (1994d) proposed, allow us to take into account both the New Labour Economics and the Industrial and Firm' s Economics. (Levy, 1994e). This result will be considered in Section 3. Section 4 will illustrate another extension of the theory.

Before examining these refinements, we will present elements of a global intersubjectivist theory of the firm that respects works surveyed in the two above sub-sections.

2.3. Firm' s Internal and External Games' Interaction is a basis for its dynamic. (Approach of a multiple intersubjectivity).

The works surveyed in Sub-Section 2.1 focus on the intersubjectivities within the firm with the suggestion that they are crucial for the determination of the firm' s performances.

The model of White (1981) (presented in Sub-section 2.2) focuses on the intersubjectivities among the firms. Implicitly, these works consider that there are interfaces among the Firm and its environment. An interesting way to integrate the above multiple intersubjectivities is to describe the interaction of Internal and External Games of the Firm.

It' s common to describe the two kinds of games as cooperative games, that is, games in which there are executive commitments among the players. Ofcourse, the Cooperative degree is different from one game to the other and it is easy to assume that the Internal Game is more cooperative than the external game. The internal game is composed of a learning process and of conflicts inside the firm. (Levy, 1993). The cooperation among members of the organization is based on contracts and institutions (Sub-Section 2.1). The members also may discover

common interests which tend to facilitate the Cooperation. Ofcourse there are different patterns of firm management, and it will be suggestive to distinguish two patterns :

- one associated to a dominant "exit" strategy for the players is beset with conflicts.
- the other, associated to a "voice" strategy, allows the development of learning inside the firm.

Learning is generally intended as a permissive condition for competitive advantage (M. Bianchi, 1992; Scheffman, 1993 and of course, Chandler' s work). Then, internal game and external game may be overlapped. In the terms of the french Game-Theorist C. Schmidt (1993), the external game is a "warrior game". The players are "homo-bellici" and they may cooperate with the objective to out compete their rival.

In this sense, it can be described using a classical Prisoner' s Dilemma matrix with two firms, A and B.

		A	
		Cooperate	Do not cooperate
B	Cooperate	(2,0)	(0,3)
	Defect.	(3,0)	(1,1)

Traditionnaly, the Folk - Theorem concludes that when the game is repeated, the firms learn to cooperate, and the NASH - equilibrium of Cooperation becomes dominant. The assumption that firms are "*Homo-bellici*" dodges the issue of the folk-theorem, and the Cooperative Equilibrium is unstable even if the Game is repeated. Same if firms are engaged in a cooperative agreement (Research cooperation, commercial cooperation), they always desire to obtain a competitive advantage (associated to the defection). This competitive advantage results from Research-Development expenditures, Advertising expenditures and so forth. And it can out compete the other player. For Marina Bianchi (1992),

"The explorative process that the players are engaged in, does not necessarily stop at the point of finding and enforcing a selective rule for cooperation. Since the game continues to describe a situation of

antagonism among players, and with it a desire of out-competing the rival and gaining some extra-advantage, there is an incentive for the players to continuously introduce new moves as a source of competitive gains. In other worlds, the necessity for the players to step out of the game and look for a common 'clue' which first sustains and then defends shared is only one answer to the problem. A second way is for the players to rise above the game and win it by creating a new, unanticipated difference, a clue for differential gain".

And ofcourse, the nature of the internal game may contribute seriously to the creation of the competitive advantage. *"The most important of the fundamental bases of competitive advantage is the quality of the organization and culture and of the people in the organization"*⁶ i.e. the internal game. Before illustrating this thesis using Game-theory-Matrix representations, the interface problem must be discussed.

Three generic answers exist in the litterature.

1. When there is no interface among the Internal and the External of the firm, no modelization of the interaction is possible and the firm's dynamic is chaotic and unforeseeable. Dynamics results from a complex game of *"internal forces"* and *"external forces"* but these cannot be managed. The Mathematical Theory of Chaos is used to develop this answer. In Management practice, this solution can be relevant because of the too high complexity of Organization and Environment. The two alternative solutions assume that an interface does exist and that actors contribute to its definition.
2. For Organization Sociologists (such as M. Crozier and E. Friedberg (1977)), for the Socio-Economic approach of Management (Garcia, 1993, p. 71)⁷, for evolutionists and for french (and Stanford's) economists of "Conventions" school, the interface among internal and external is realized by a multiplicity of actors. There are as many games as there are actors.

6. D.T. Scheffman, (1993, p. 21).

7. For M. Garcia, "the environment of a firm is not only external but internal too since the persons are considered as actors that pass from internal to external. This haziness of the Organization's borders invites a joint management of the internal and the external."

3. The third alternative solution assumes that a particular group's function is to create an interface. The Top Management has to manage simultaneously the two games. This is implicitly the solution of Aoki and Management consultants. This is the solution most appropriate for allowing the application of Game -Theory for the analysis of Firm's Dynamic. Firm's dynamic results from the continuous interaction among the games. Two schematic illustrations will show the overlap between internal and external games. Straightforward connections will be realized.⁸

As mentioned above, the internal game describes the learning and conflict processes within the firm. One way to represent it is to model an evolutionary game⁹ with three populations as follows. Consider a firm composed of three groups : the C-Strategists, the IC-Strategists and the D-Strategists. The D-Strategists are defectors¹⁰ while the C and the IC opt for cooperation (and voice). But the IC are energetically opposed to defection and they are ready to suffer large losses when fighting against D-players. The individuals of each of the three groups meet themselves inside the firm and then may change opinion and strategy.

The basis of the game is the following, depending on who each player is meeting :

	IC	C	D
I	2,2	2,2	v,u
C	2,2	2,2	0,3
D	u,v	3,0	1,1

with $u < 2$ and $v < 0$.

8. A more complex model using Game theory has been proposed in my Ph-Dissertation, in Levy (1993), and is forthcoming in *Econometrica* with Title : "Analyzing Firm's dynamic in terms of Games' interaction..."

Technically, the kernel either the nucleolus of the internal game serves as reacting function for the external game.

9. See J. Maynard-Smith (1982).

10. practice the *exit* strategy.

Then, the internal game has its own dynamic. If a C-player meets a D-player, he will have regrets for not being a D-player (because his payment could be 1 instead of 0). At the following stage, he may correct his strategy.

Similarly, if D-player meets an IC-player, he can regret for not being a C-player.

Then, **the relative power of groups inside the firm may evolve in time, and as a result, internal conventions may change.**

When realizing simulations (R. Boyer, A. Orlean, 1993), it's possible to show that ultimately, two unanimity equilibria are possible. Either all players are Cooperative-Strategists (ALLC), or they all are Defectionist-Strategists (ALLD).

As mentioned above, it's possible to assume that the equilibrium where Cooperative-players are dominant develops Learning and permits the firm to create a competitive advantage. Alternatively, Global Defection equilibrium doesn't allow this external strategy.

For the firm, the associated-payments to the external equilibria are summarized as follow :

	C	D
C	1	0
D	0	0

Under these conditions, the influence of the internal game on the external game is explicit. Considering first that the external game is represented with the above Prisonner's Dilemma Matrix, and evoking "int" for internal equilibrium or strategy and "ext" for external ones, it's possible to write that :

"Dext" is accessible if and only if "CCint" has been obtained previously.

And that "DDint" internal equilibrium only authorizes the "Cext" strategy.

Hence, External strategy depends on three factors :

- external game itself (initial matrix of the Prisonner's Dilemma..)
- internal game datas
- and finally the knowledge or not of the internal game of the other player.

Considering this, the external matrix is now :

		A		
		Cext	Dext	
B	Cext	1,1	0,3	0,1
	(Cint)	3,0	0,0	0,0
	Dext (Dint)	1,0	0,0	0,0

For example, if B developed Learning while A didnot, the matrix is:

	Cext	Dext (with Dint)
Cext	1,1	0,1
Dext (with Cint)	3,0	0,0

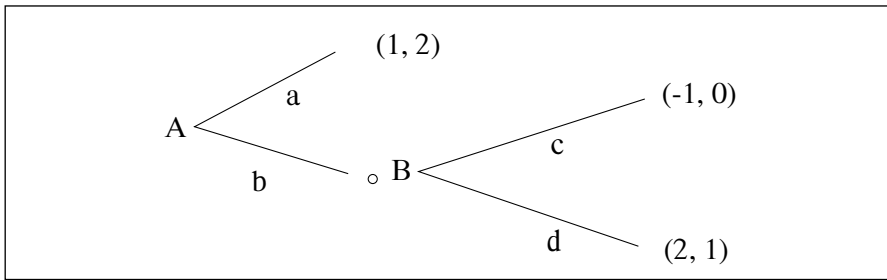
Thus, to model its external game, the firm is invited to act on its internal game¹¹. This is effectively used as a strategic basis for external game. Precisely, the Top-Management is invited either to employ more "IC-players" or to develop incentives to the IC-Strategy.

It's possible to consider a variant of this discussion, by studying a non-simultaneous external game. It happens in several games that the order of the move is important to the determination of the equilibrium of the game. Geroski, Jacquemin (1984) consider that this form of game is appropriate for describing an unequal external game. The strongest firm on the market is the one which is able to determine the order of the Game.

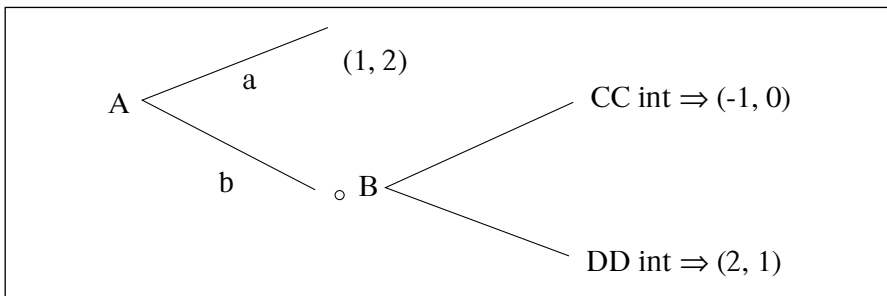
Consider than the following game where B is clearly in a dominant position:¹²

11. In the sense, the building of an offensive flexibility requires to modify seriously the internal organization of the firm. (Levy, 1994d).

12. This game is interesting because it is a pedagogic one, presenting the Forward-Induction principles. But a precise discussion of these implications reveal that, when

Note that the internal Game of firm "A" is not determinant because its choice of strategies is restricted in the external game definition. Alternatively, the internal game solution for B will be determinant to obtain the external issue of the game. The game becomes :

But the final equilibrium also depends on the expectations of "A". Consider four typical situations :

- in (i) and (ii), consider that A has perfect knowledge of the B internal game equilibrium. Then

- (i) B obtained CCint (and A knows it), the issue to the game is immediatel (1, 2)
- (ii) B obtained DDint (and Knows it), the issue to external game is then (2,1).

This result is really interesting because it show that when B has a bad internal game, it can loose its external global advantage and obtain its worst payment.

only considering the external game with Forward-Induction, there is no determinate equilibrium a priori. Instead, there are multiple equilibria. The introduction of the internal games in this article suppress this ex-ante undetermination.

- in (iii) and (iv), consider that A is always wrong. Intermediary positions are possible introducing probabilities of error for A.

(iii) B obtained CCint (and A believes it obtained DDint), external equilibrium is then $(-1, 0)$

(iv) B obtained DDint (and A believes in CCint), the equilibrium is $(1, 2)$

The overlapping of the two games is demonstrated.

This shows formally that it's important to conceive simultaneously and articulate the internal game and the external game to create a theory of the firm's dynamic. This is a modest contribution to the elaboration of a new and unified theory of the firm that combines the multiple intersubjectivities that arise within the firms and the markets.

Adopting the Microeconomic Intersubjectivist point of view of the firm is thus really important for economic analysis. The flexible choices from the point of view of the firm offer new microfoundations for the New Labour Economics.

3. The New Firm's Economics and The New Labour Economics.

Flexibility enables the firm to adapt its organization to the environment. One usually distinguishes between internal flexibility and external flexibility. (Levy 1992, 1994d; Cohendet, Llerena, 1989; Rojot, 1989). *"The nature of the flexibility depends on whether it is incorporated in the firm's equipments (internal flexibility) or if, the technology being given, it is the flexibility that describes how the firm adapts to its environment (External Flexibility)."* (Cohendet, Llerena, 1989). Schematically, the quantitative adjustments of the firm to the market (price and quantity adjustment) refer to External Flexibility. Internal Flexibility needs a profound modification of the organization, i.e. of the internal game of the firm (Menard, 1991). Internal formation effort refers to internal Flexibility.

The formal representation that Game-Theory allows (Levy, 1992, 1993, 1994d) is limited but describes the flexibility choices of the firm with consideration of the internal conflicts among components of the Firm.

This Section will show the interdependency of the Firms' Flexibility choices and the Wage-determination. In other words, it will be argued that the Industrial Organization developments that are proposed contribute to refine the models of Labour-economics.

Sub-section 2.3 suggested how the Flexibility choices of the Firm are the fruit of a complex process of interactions. It is possible to conceive that firms look at each others during this process (as suggested White). The Works about Flexibility and Learning (Levy, 1993) also reveal that this choice requires internal mobilisation of the resources.

Levy (1994d, Appendix) showed that the co-existence in the economy of firms practicing overall external flexibility and of firms practicing overall internal flexibility could serve to found a LaborMarket dualism. Explicitly Levy (1994c) demonstrated the connection of the Internal-flexibility dominance and the well-known insider-effect. Empirical works about the forms of flexibility and the measure of the Insider/outsider effects are coherent. Valérie Dosnon (in process of publication) article based on french datas, reveals that the more an industry is based on manufacturing, the more it uses External Flexibility. Marianne Chambin & Muriel Pucci (1993, p. 203) studying the Insider/outsider effects in the context of a global French study about the Unemployment Hysteresis conclude that "*Agriculture and Manufacturing industries are the only industries to present an outsider character.*"

This confrontation on French data reveal the correspondance of the concepts used in Firm' s Economics (flexibility) and in Labour Economics. Nevertheless the microeconomic foundations of the first ones are stronger.

Levy (1994b, p. 49) and following) tested the following assumption:

If an industry has recourse to internal flexibility, the wages will be higher than they are in industries with external flexibility dominance.

Two strategic proxies are used to show the dominance of the flexibility form. These are the Research-Development effort (to measure the internal flexibility dominance) and the recourse to Temporary Labour. Results are partial, as the Appendix-graphs reveal. The Research-Development effort' proxy doesn' t give any significant result. But, the relation between wage-level and temporary labour seems consistant with the theoretical assumption and suggests that, the more that internal flexibility is determinant for an industry, the higher are the wages.

These preliminary results are just a modest illustration of the empirical fecundity of the Intersubjectivist Theory of the Firm's extensions. Well-known results of Labour Economics may provide better microeconomic foundations and some conclusions often must be moderated when developing the Intersubjectivist approach (Levy, 1994d).

The Intersubjectivist Theory of the Firm also has many critical implications about Endogeneous Growth models, and the next section will attempt to illustrate these.

4. An Intersubjectivist critic of Endogeneous Growth Models.¹³

One apparent attraction of Endogeneous Growth models for the Industrial economist is that they show the influence of Industrial Organization variables on the Growth. The intersubjectivist theory of the firm (Levy, 199d) is usefull for showing this.

In fact, it is easy to show that : (i)-Temporality is paradoxically biased in these models and that (ii)- this bias results from the lack of real microeconomic foundations and from the lack of the interactions analysis.

The temporality bias results formally from the Production Function. The Lucas (1988) Production function.

$(Y_t = a N_t \cdot H_t)^{14}$ restricts the idea of the duration of the production process. In the terms of Mouchot (1978), the analysis is realized in the time of Instant and not in the time of Duration that would integrate social conflicts and eventually differences of temporalities among the firm's departments (Levy, 1994d, pp.189-206; Ehressman & Vanbremeersch, 1993).

Note that this representation is clearly in contrast with Sraffa's (1960) contribution that is clearly located in the Time of Duration (Levy, 1994e, 1994d).

The main criticism about temporality concerns the conception of learning that this formulation leads to. In the used Production formula, it

13. Only the main elements of the Critic are presented here. A future article entitled "An Intersubjectivist critic fo endegeneous growth models" should complete this section. The basic critic is offered in Levy (1994c).

14. Where N_t is the employment needed to produce Y_t and H_t the Know-How that is supposed to result from learning.

is implicitly supposed that the learning process' duration is equal to the production process' duration. (The elementary period "t" is the same for H and for Y). In contrast, a basic model of Kim Huynh (1993) suggests that **the duration of the learning processes is longer than that of the production processes. And Learning explicitly results within the Firm from the complex game of the individual intersubjectivities.**

The refinement of the Endogeneous growth' Time philosophy requires a better specification of the micro-behaviours of firms.

In this sense, **Economics should define the firm' s dynamic prior to the Macro-Dynamics.**

The Endogeneous Growth models are confronted by paradoxes. One is known and this article will suggest that the proposed solutions are not founded microeconomically. The other paradox appears in the Imbricated Generations models of Endogeneous Growth. (Michel, 1993). In these models, the Growth rate is positive and finite in the long-run, if and only if, -The labour supply is constant and -the production- function' s externality A_t is of the following form : $A_t = aK^{1-a}$. This second assumption is the most problematic. It is required in order that the global production could be explained as a linear function of the Capital Stock. In this case, it is easy to pass from the microeconomic functions with externality to the global ones considering that the production functions are Cobb-Douglas :

$$Y_{it} = A_t \cdot K_{it}^a \cdot L_{it}^{1-a}$$

to $Y_t = A_t \cdot K_t^a \cdot L_t^{1-a}$ which becomes $Y_t = a \cdot K_t \cdot L_t^{1-a}$ if the assumption holds. If it does not, "with an elasticity γ of the externality, γ different from $1-\alpha$, then the Growth rate of the economy is -either Zero when $\gamma < 1 - \alpha$ -or infinite when $\gamma > 1 - \alpha$. (Michel, 1993, p. 211).

This restrictive field of application results from the fact that the individual productions of the firm must be affected in a particular measure $(1 - \alpha)$ with the Global available Capital of the economy K_t .

The idea takes into account the interaction among the environmental infrastructures of the firm and its ability to learn and develop¹⁵, but the

15. Houmanidis (1990) evoks explicitly the existence of a fifth factor of production that the entrepreneur must accept, namely assistance by the State. In the endogeneous growth, assistance by the State is recognized and concerns social infrastructures and education.

restrictive level of correlation that is needed appears to be excessive.

A better specification of the interaction of internal learning processes and external infrastructures should solve this paradox but the structure of the models would be radically different.

The second paradox is well known. Romer (1989) revealed it in the case when there is an "essential" production factor. Consider two production factors, X and K.

$$Y = F(K, X).$$

X is an "essential" factor when

$$F(K, 0) = 0.$$

Labour is an essential factor.

Suppose the scale returns of the production function are constant.

Following ARTUS (1993, p. 193), consider that the growth of Capital is given with $k = \frac{dK}{dt} = F(K, X) - C$.

C represents the consumption. The maximal possible growth is given for $C = 0$.

Then, with constant scale returns, $\frac{k}{K} < \frac{F(K, X)}{K}$

$$\text{and } \frac{F(K, X)}{K} = F(1; X/K)$$

It results : when K tends to infinite, then X/K tends to 0 and

$$F(1, X/K) \text{ tends to } F(1, 0) = 0 \text{ and then in}$$

this case, *"the growth necessarily tends to zero if there is an essential and bounded quantity factor"*. That is the Romer (1989) paradox.

There are several solutions to this problem. One (Artus, 1993) is to introduce external scale-economies.

Start with the following individual function :

$Y_{it} = K_{it}^a X_{it}^b Z_t^c$ where Z_t^c is the mean - Capital that is parked in the whole of the firms. Consider $a + b < 1$. (Returns are decreasing). The Bridge from the microeconomic level to the macroeconomic' s seems to solve the problem.

At the macroeconomic level, $Y_t = K_t^{a+c} \cdot X_t^b$ (Artus, 1993, p. 195). In this case,

"when $a + c > 1$, growth is sustained" and the Romer' s paradox disappears.

But the microeconomic foundations of this solution are contestable.

Implicitely, the formula considers that all the inter-relations among

firms are positive and finally that there are strong synergetic effects among firms and mutual learning effects that justify the presence of the Z variable in the individual production functions. This solution introduces a form of intersubjectivity like the one White suggested, but it suppresses the rivalry and the competition among firms. These elements may provoke differentiated interactions and some may be negative. In this case, the paradox would persist.

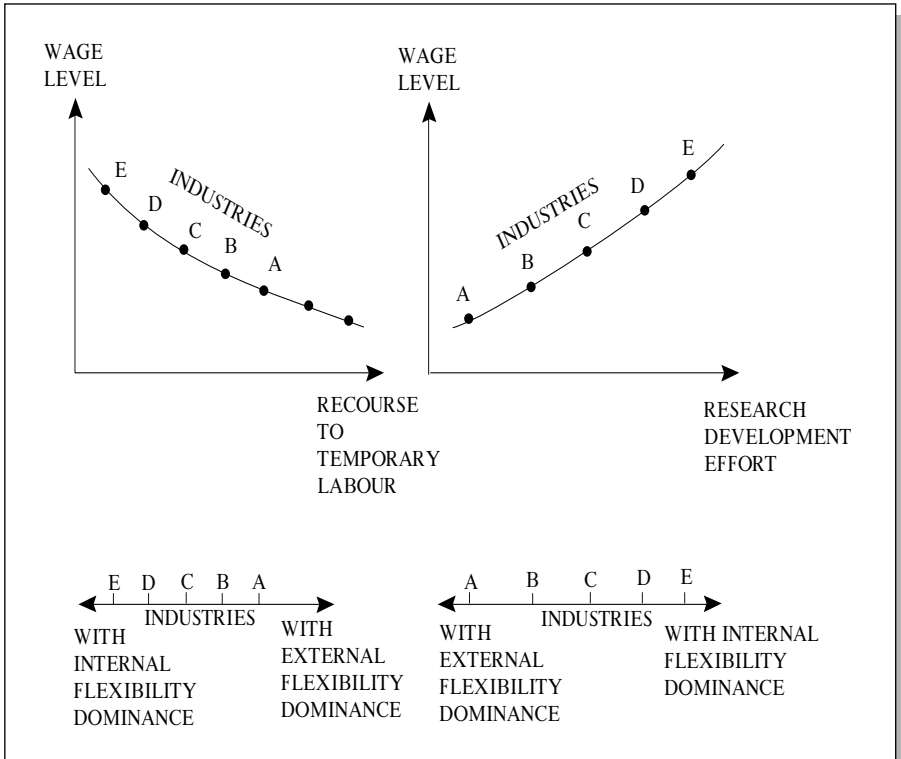
This discussion suggests that the intersubjectivity that is included in the Endogeneous Growth models in order to solve the paradoxes is insufficient and unrealistic to describe the dynamics of the economy that result from the firms' and organizations' dynamics. This leads to the following concluding remarks.

5. Concluding Remarks.

The work of the Intersubjectivists about the Firms and Markets' Dynamic calls for defining the Market after the firm, not the other way round (as suggest Favereau, Biencourt, Eymard-Duvernay, 1994) and underlines the stakes for Macrodynamical analysis of a fine study of Firm's Dynamic. The last section about the Endogeneous Growth models is a modest illustration that is recognized by the Macro-economists as a virtue of the Endogeneous Growth Paradigm :

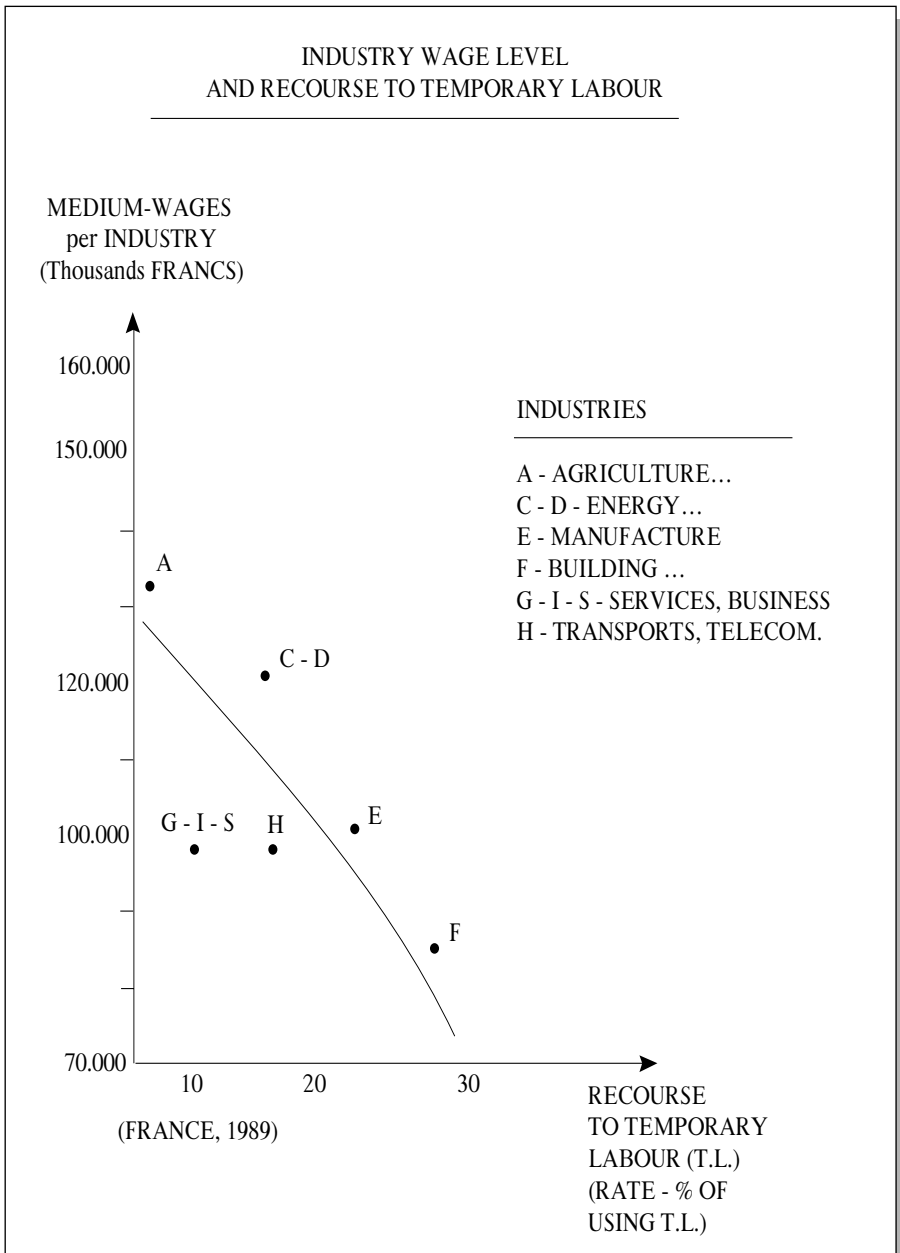
Following Henin, Ralle (1994, p. 95) : "*More than to be rejected, the new theories of Growth need to be refined. It urges to refine and diversify the empirical studies (...). It is also very important to go deeply into the theoretical research that offers many pists and often keeps close to and stimulates investigations in connex fields such as Industrial Organization, International Economics, Public economics, and Institutions' analysis. The intellectual decopartmentalization we are invited to undertake is a nonneglecting part of the fecundity of the Endogeneous Growth Paradigm.*"

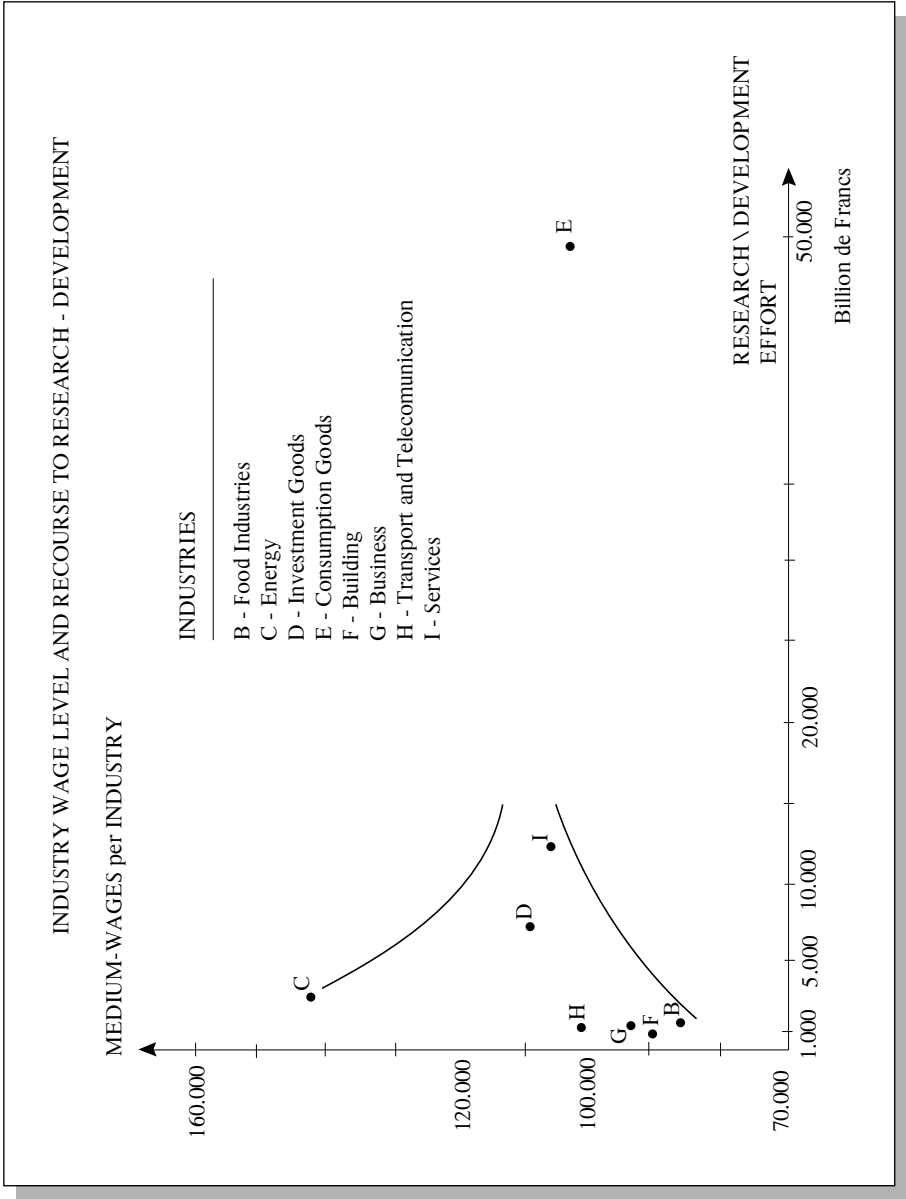
APPENDIX

The tested assumptions can be summarized on the following graphs :

The obtained results on french datas for 1989, are given on the following graphs :

BIBLIOGRAPHY

- AGLIETTA, Michel, ORLEAN, Adré (1982) : "La Violence de la Monnaie" PUF. Paris.
- AOKI, M. (1984) : *Cooperative Game theory of the firm*, Oxford University Press.
- ARTUS, Patrick, (1993) : "Croissance Endogène, revue des modèles et tentative de synthèse". *Revue Economique*, Vol. 44, No 2, Mars.
- BIANCHI, Marina, (1992) : "Markets and firms, transaction costs versus Strategic innovation". Second Workshop on *The Emergence and stability of institution*, Louvain - la - Neuve.
- BOYER, R., ORLEAN, A. (1993) : "Uncertainty, Reciprocity, Recognition and competition : four factors influencing cooperation in evolutionary games." Colloquium "Limitation de la rationalité et institution du collectif" (Limits of rationality and institution of the Collective), Cerisy, june, France.
- CAHUC, P., (1989): *Le renouvellement des fondements micro-économiques de la Macroéconomie*, Working - Paper, MAD, University Paris - 1.
- CHAMBIN, Marianne, PUCCI, Muriel (1993) : "Les déterminants sectoriels dans la formation de salaires : à la recherche d' un effect insider". in HENIN P.Y. (Ed.) : "La persistance du Chomoge." *Economica*, Paris.
- COHENDET, Partick, LLERENA, Patrick (1989) : "Flexibilité, Information et Décision." *Economica*, Paris.
- CROZIER, M., FRIEDBERG, E. (1977) : "L' Acteur et le Système". (Actor and System). Le Seuil, Paris.
- DOSNON, Valérie, (in process of publication) : "Flexibilité et formation et alternance." IRIS Université Paris - IX - Dauphine.
- EHRESSMAN, An., VANBREMEERSCH, J.P. (1993) : "Role des contraintes structurales temporelles dans les systèmes complexes." in *Systémique et Cognition*, AFCET, Paris.
- EYMARD-DUVERNAY, François (1989) : "Conventions de qualité et

- formes de coordination," *Revue Economique*, March.
- EYMARD-DUVERNAY, François (1993) : "Conventions d' entreprise et marché du travail." *Les cahiers des relations professionnelles*, No 9, Novembre, MRASH, Lyon.
- EYMARD-DUVERNAY, François, FAVEREAU, Olivier, (1990): "Marchés internes, modèles d' entreprise et convention de qualité", communication at the 7th Applied-Microeconomics Workshop, Montreal, September.
- FAVEREAU, Olivier, BIENCOURT, Olivier, EYMARD-DUVERNAY, François (1994) : "L' économie doit définir le marché à partir de l' entreprise plutôt que l' inverse." (Economics should define the firm prior to the market, not the other way around.) Communication at the SASE Congress, Paris, July.
- FULLBROOK, Ed., (1994) : "The Intersubjectivity problem in philosophy and in Economics". Minéo, Clifton, Bristol.
- GARCIA, M., (1993) : "La performance de la Théorie Socioéconomique dans l' intégration productivité-qualité : le cas d' un cabinet d' expertise comptable." DEA de Gestion Socio-Économique des Entreprises et des Organisations, ISEOR, E.S.C. Université Lyon II.
- GEROSKI, P., JACQUEMIN, A., (1984) : "Dominant Firm and their Alleged Decline." *International Journal of Industrial Organization*, No 1.
- HENIN, Pierr-Yves, RALLE, P., (1994) : "Les nouvelles théories de la croissance : quelques apports pour la politique économique." (New Growth Théories : some contributions.) *Revue Economique*, Special Issue (Perspectives et Réflexions stratégiques à moyen terme.)
- HOUMANIDIS, L., (1990) : "Marx and Keynes on Entrepreneurship." *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, Year XXXVII, No 2, February.
- HOUMANIDIS, L., (1992) : "The models of Ricardo, Marx and Keynes on the evolution of Capitalism, *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, Year XXXIX, No 5 - 6, May-June.
- HUYNH, Kim, (1993) : "Adaptation de la firme à un environnement incertain et apprentissage organisationnel," Communication

- to the Work-shop of the French Economic Association (Afse),
Dijon.
- LEVY, Thierry, (1990) : *L'adéquation de la Théorie Microéconomique à l'Analyse Économique des Politiques Sociales*, DEA, Université Paris-Dauphine.
- LEVY, Thierry, (1991) : *Conventions et Fondements de l'Echange-Marchand et de la Monnaie*, DEA, Université Paris-Dauphine.
- LEVY, Thierry, (1992) : "Analizing Flexibility conflicts",
Communication to the Second ISINI Congress, June, Athens.
- LEVY, Thierry, (1993) : "Flexibility, innovation and learning,"
Communication to the Atlantic Economic Conference, April,
Brussels.
- LEVY, Thierry, (1994a) : "Measurement Economics, Value Theory and
the Social Function of Money," *Atlantic Economic Society
Best Paper Proceedings*», Volume 4, Number 2, Jule, 1994.
- LEVY, Thierry, (1994b) : "Flexibilités ed Détermination des salaires."
(Flexibilities and Wage-determination) in "Modélisation et
Econometrie des salaires; Wage Econometrics and
modelling", Applied Econometric Association and University
Aix-Marseille III. (Proceedings of the International
Conference of the AEA, April, 1994).
- LEVY, Thierry, (1994c) : *I.O. Variables, Endogeneous Growth and
International Trade*, Working Paper realized for the
International Pacific Rim Conference of the Western
Economic Association.
- LEVY, Thierry, (1994d) : *L'interaction entre jeu interne et jeu externe
dans la dynamique de l'entreprise*, Paris -IX-Dauphine
University.
- LEVY, Thierry, (1994e) : "Sraffa' s standard - commodity, money, prices
and unit of account." *Archives of Economic History*», Vol.
V, No 1-2, pp. 149-163.
- LEVY, Thierry, (1994f) : *The Intersubjectivist Theory of Value and the
production*, Working Paper.
- LEVY, Thierry, (1994g) : *Peut-on prendre le jeu interne comme base
stratégique du jeu externe?*, Working-Paper. Short English
version : *Towards a complete theory of Firm' s dynamic.
Combining internal and external games.*

-
- LUCAS, R. (1988) : "On the Mechanisms of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, July, 22.
- MAYNARD - SMITH, J. (1982) : *Evolution and the theory of the game*, Cambridge University Press
- MENARD, CL., (1991) : *L' Économie des organisations*, La Découverte, Paris.
- MICHEL, Ph., WIGNIOLLE, B. (1993) : "Une présentation simple des dynamiques complexes." *Revue Economique*, No5, September.
- MOUCHOT, M., (1978) : "Temps et Science Economique", *Economica*, Paris.
- ROJOT, J. (1989) : "Flexibilités du marché du travail; expériences nationales." OCDE, Paris.
- ROMER, P. (1989) : "Increasing Returns, and New Developments in the Theory of Growth." Mimeo, University of Chicago, June.
- SCHEFFMAN, D.T. (1993) : "Is it time to create a new theory of the firm? Discussion." *Journal of Economics & Management Strategy*, Vol. 2, No 1.
- SCHMIDT, Christian (1989) : "Quels fondements pour le calcul économique public?", *Revue d' Economie Politique*, March-April.
- SCHMIDT, Christian (1993) : "L' Homo-Bellicus et la coordination économique", *Revue Économique*, No 3, Vol. 49, May.
- SCHOTTER, Andrew (1981) : *Economic theory of Social Institution*, Cambridge University Press.
- SRAFFA, Piero (1960) : *Production of commodities by means of commodities*, Cambridge University Press.
- THEVENOT, Laurent (1989) : "Equilibre et Rationalité dans un univers complexe." *Revue Economique*, March.
- WHITE, H.C. (1981) : "Where do markets come from?", *American Journal of Sociology*, November, Vol. 87, No 3.
- WHITE, H.C. (1988) : "Varieties of Markets", in Wellman, B., Berkowitz S.D., Eds: *Social Structure : a network approach*, Cambridge University Press. (Mentionned in Favereau, Biencourt, Eymard-Duvernay, 1994.).

THE IMPACTS OF TOURISM ON THE DODECANESE ISLANDS; THE CASE OF RHODES (1970-1992)

ANASTASSIOS PANAGOPOULOS

T.E.I. Patras, Head of the Department of Touristic Enterprises

1. General Overview

The Dodecanese islands are situated in the south-eastern part of Greece. They consist of twelve islands. Amongst them, Rhodes is not only the biggest but also the most important in terms of economic growth and population. Apart from it, the other are Cos, Karpathos, Leros, Kalymnos, Symi, Tilos, Patmos, Nisiros, Kasos, Astipalea, and Halki. The islands occupy a total area of 2,609 km², and total population is approximately 150,000 inhabitants.

Before the introduction of tourism, the socioeconomic structure of the region did not differ from most of the agricultural regions of Greece. Their similarities included a demographic collapse, due to migration to main urban areas such as Athens and Salonica. Some of the characteristics of these islands were their moderate economy based on agriculture, cattle breeding, fishing, and basic commercial transactions. In terms of sociocultural characteristics, it should be stressed the importance of the nuclear family, the insignificant social and occupational mobility, a strong religious feeling and a rich cultural tradition.

The massive tourism development of the region especially after 1965, radically altered the foregoing picture in five to ten years. The greater percentage of the inhabitants turned to tourist occupations. **Table 1.** summarises the evolution of tourism in these islands since 1970, as well as the total overnights. It is clear that the incoming tourism consists of both

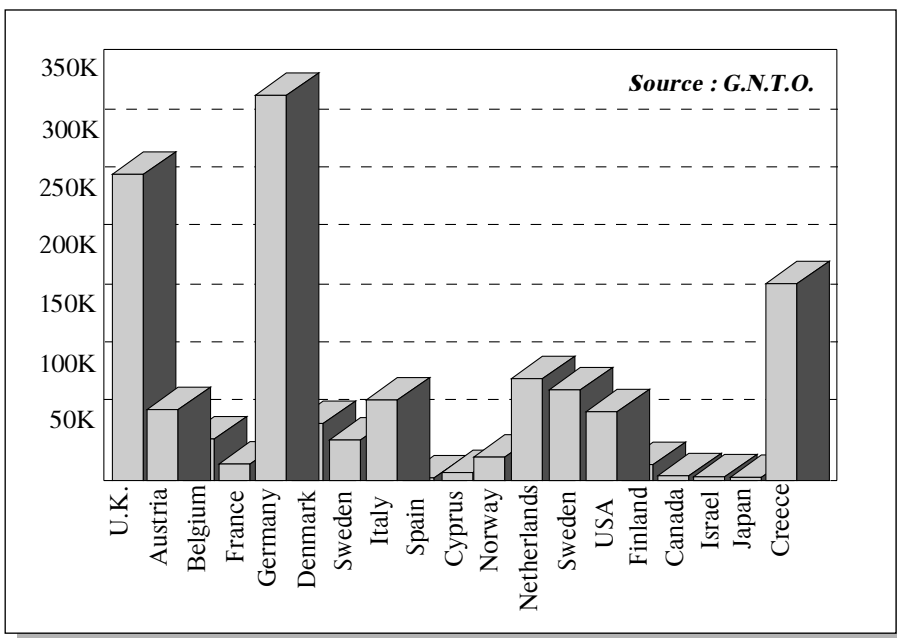
Table 1 : Evolution of Tourist Arrivals and Overnights in the Dodecanese

Years	Arrivals				Overnights			
	Domestic	Foreign	Total	% Change	Domestic	Foreign	Total	% Change
1970	90372	170705	261097	35.54	615892	1514787	2129679	
1975	54637	339461	394098		254581	3045608	3300189	
1980	74014	643555	717569	6.26	299318	6433633	6732951	7.95
1981	68161	675817	743978	3.68	288689	6819253	7107942	5,56
1982	77214	720955	798169	7.28	324044	7220597	7544623	6.14
1983	94886	643433	738319	-7.49	411441	6277630	6689071	-11.33
1984	113830	778687	892517	20.88	565516	7307866	7873382	17.7
1985	111521	898246	1009767	13.13	507695	9039232	9546934	21.25
1986	111609	884152	995761	-1.38	456163	9339682	9769805	2.33
1987	99892	933949	1033841	3.82	393260	9426352	9819611	0.5
1988	113331	892193	1005524	-2.73	485819	9165687	9651506	-1.71
1989	137923	917543	1055466	4.96	616931	9229060	10065991	4.29
1990	141659	992009	1133668	7.4	616843	10227137	10843980	7.72
1991	135331	929889	1065220	-6.05	652420	9615848	10268268	-5.31
1992	170662	1149965	1320627	23.97	738687	12008514	12747201	24.14

Source : Greek National Tourism Organisation

foreign and domestic tourists. Apart from that, it is obvious that tourism grew gradually during this period, and that this complex of islands attracts the 1/8 of all foreign tourism, more than a million out of a total eight that came to Greece in 1992. Additionally, the same conclusions one can make out, from the overnights since 1970. For domestic tourists Dodecanese islands are one of the primary destinations. As far as the nationalities are concerned, **Figure 1.** illustrates that the main target markets are Germans and British, followed by Scandinavians and Dutch.

Figure 1. : Nationalities of Visitors in Dodecanese

Thus, there are several cases where former emigrants returned to the islands and acting as "agents of change", created the necessary infrastructure for tourism development (hotels, restaurants, agencies). In many cases they were followed by business-people and investors from other parts of the country as well as by the "public investors". The most recent available data on public investment policy refers to 1991, when a total amount of 10 billion drachmas was spent.¹ A more integrated aspect of the investment policy is available in the following pages.

Besides that, social transformation has been favoured from tourism development. First of all, women became the main supporters of the tourist economy, usually by running the family business, restaurant, and similar establishments. Secondly, young people obtained economic independence at a very early age. In fact, as it was noticed "...young residents of the islands present as a result of the development of tourism a democratisation and modernisation of habits and attitudes, sometimes

1. Falirea, L., *Tourism and the Economy*, June 1991, pp. 76-106.

arising out of contact with youthful Western tourists.² Apart from that, those who owned land and capital were favoured, along with a totally new "petite bourgeoisie" which emerged and formed from those occupying jobs such as merchants, hotel owners, craftsmen, etc. Within a period of fifteen years, the Dodecanese islands, which shortly before were poor, became relatively rich. Their economic structure came to be based on tourism. In 1981, 70% of the region's Gross Domestic Product was derived from tourism whereas in 1990 it was almost 80%.³ A similar conclusion can be reached from figures on income declared to the revenue department which showed that 72% was derived from the service sector.⁴

However, all the islands did not happen to have the same type of tourist development. In the early 80's there were three different types of tourist development in the islands. The classification has been based upon some characteristics that play the role of a "catalyst" in the tourist development. These features are :

- * the types of tourists that visit the specific destination,
- * the available resources and the degree to which these can attract the tourists,
- * the level of services provided to tourists,
- * the stage of development, including the necessary infrastructure and number of employees, and finally
- * the "agents of change", local social groups, foreign tour operators, national tourism policies, and the degree of their response to the potential changes brought about by tourism.⁵

The interconnection of these factors result in either a rapid and massive tourism development or in a very slow and almost no development. In this process in the Dodecanese islands, it seems that there are islands in all three stages. There are islands such as Rhodes and Kos that attract the main bulk of tourists, as will be shown later, and others such as Symi

2. Lambri-Dimaki, J., *Tourist Development*, pp. 220-21.

3. Ministry of Nation Economy, *Report on the Program for the Economic and Social Development*, p. 37.

4. Ministry of Planning, *Development Program-Present Situation-Dodecanese Islands*, pp. 153-173.

5. Tsartas, P., *Annals of Tourism Research*, pp. 517-19.

and Kasos that only very recently have started to be promoted as tourist destinations and as a result the economic effects from tourism are limited.

*** Group A**

In these islands, the population responded positively to the challenge of tourism development. They created the necessary infrastructure (e.g. small hotels and taverns) and, thus, helped meet the massive tourism that followed later. In this process, the role of the above mentioned "catalysts" were crucial, since until then it was non-existent. Furthermore, in a very short period of time and since 1970, charter type tourism was introduced mainly by foreign tour operators who have discovered those islands very soon, and from those inhabitants who could forecast the rapid tourism expansion in the short future. The tour operators' response was very rapid: they changed the face of the islands by turning them into "package tour" destinations, especially popular for the Western Europeans. Apart from this, another type of tourism was promoted: high quality tourists requiring excellent specifications of the tourist product. Thus, a large number of enclaves have been developed in these islands. As a consequence, the occupational and social structures in these islands were transformed drastically and their economic dependence on tourism is now absolute. Rhodes and Cos belong to this group, being one of the first islands in Greece to welcome tourism.

*** Group B**

The smaller and poorer islands of the region belong to this second group. The absence of both tour operators and in a way the above mentioned catalysts prolonged the lack of development. They now act as satellites of the region that consists of tourist islands. Tourists frequenting these regions are mainly Greeks and a small number of foreigners. Their development can be described as moderate, without the presence of organised tourism and its consequences. The economic structure is mixed: agriculture, fishing and tourism. Having experienced the economic, social, and environmental effects brought by tourism in those islands of group A, their main concern was how to attract the "A class" tourists, meaning those who respect the destination and equally bring economic wealth. In this category, several islands of the Dodecanese complex such as Karpathos, Patmos, Leros and Kalymnos belong.

*** Group C**

The reaction of the inhabitants in this third group of islands towards tourism is due to the following reason : religious feeling and tradition among the population are strong, and as a result they oppose tourism development because, in their opinion, tourists are a "destructive force", damaging the society and traditional customs. Hence, the type of tourist development on this group of islands in many cases can be best described as an alternative, sustainable. In fact, Symi very lately has been promoted in the British market as a destination for ecological, responsible holidays.

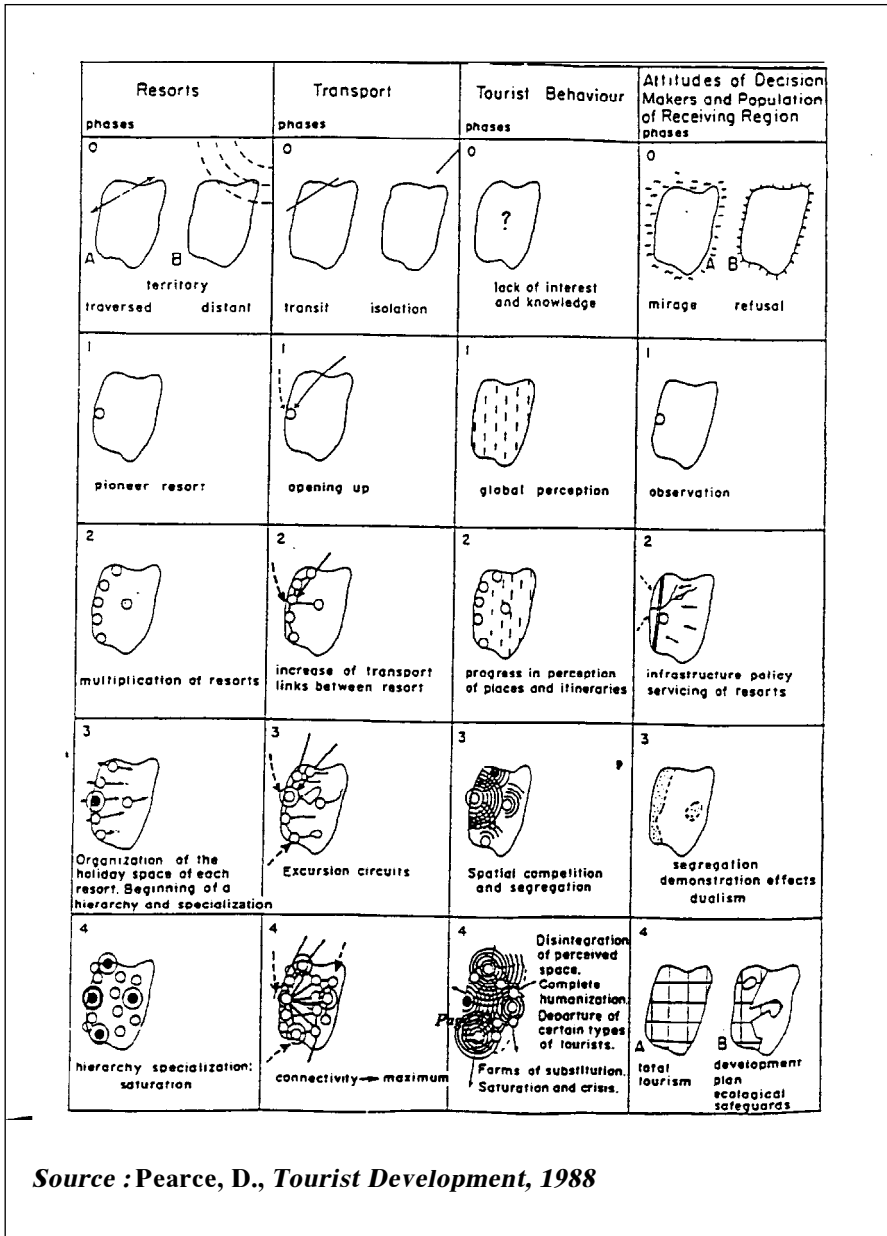
The development of tourism in the Dodecanese and generally speaking in the Greek islands can be examined as well by using another tourist model. More specifically, the not homogeneous development of all Greek islands fit in Miossec' s model (**Figure 2**). According to this model, the structural evolution of tourist regions, which in this case are the Greek islands, through time and space, remains the clearest and most explicit conceptualisation of the process of tourist development. Additionally, he stresses changes in the provision of facilities and in the behaviour of the tourists and the local decision-makers and host populations.

In the early phases, (see Figure), 0 and 1, the region is isolated there is little or no development, tourists have only a vague idea about the destination while the local tend to have a polarised view of what tourism brings. The success of the pioneer resorts leads to further development, phase 2. As the tourist industry expands, an increasingly complex hierarchical system of resorts and transport networks evolves while changes in local attitudes may lead to the complete acceptance of tourism, the adoption of planning controls or even the rejection of tourism, phase 3 and 4. Meanwhile the tourists have become aware of what the region has to offer, with some spatial specialisation occurring.⁶ The phases of this model are not hypothetical while they could easily be matched with the Dodecanese islands. For example, Rhodes and Cos are in the fourth stage, while Symi and Halki in the first.

Having referred to the different types of tourism development occurred in the Greek islands and especially in these examined, the following part of the project, focuses on the case of Rhodes where it will be shown that massive and rapid tourism development has caused substantial social and economic changes in agricultural regions.

6. Miossec, J. M., *L' espace Géographique*, V6 II, pp. 41-8.

Figure 2. : Miossec's Model of an Area's Tourist Development

Source : Pearce, D., *Tourist Development*, 1988

2. Rhodes

The development of tourism in Rhodes began mainly in 1965, and the type of infrastructure developed aimed, from the beginning, to attract massive foreign, middle-class tourists, especially looking for entertainment and relaxation. After ten to fifteen years, Rhodes along with Mykonos in Cyclades and Corfu in the Ionian sea, are the most massively developed islands in Greece. As for the specific region Rhodes is the only one which developed from the early 60's massive tourism and of course so quickly. The local support of tourism was due mainly to the profit it brought :

First of all, it was felt very early the need for the construction of an airport, that of international specifications. Then not only was it built but also today it receives more than 20% of the total charter flights (**Table 2.**). Out of 4,250,000 charter flights, Rhodes received 951,389 in 1992. In a recent article it was noticed that about 63 international airlines flight to Rhodes each year. The visitors used them are mainly British 35%, Germans 26%, Scandinavians 17%, and Dutch 8.5%. Furthermore, the earnings from Duty free purchases have been increased considerably (9,5%) in 1993. Thus, the government having realised the importance of this airport will invest a huge amount of money on its improvement, which reaches 600 million drachmas.⁷

Secondly, because most of the inhabitants were more interested in improving the economic aspects of the sector's development (land use, tax evasion) they got involved in tourism very quickly. The easiest way was the accommodation sector. Thus, since 1950, as shown in **Figure 3.** the accommodation sector was expanded rapidly. Mainly it was the B and C class categories that were favoured from the expansion. This in turn indicates the fact that as the years passed more and more the syndrome of cheap holidays dominated. This has been shown earlier in referring to the development of tourism in Greece and the capita expenditure of incoming tourists, which has dropped since the late 80's.

Apart from that, the sea cruises have contributed to the development of tourism in Rhodes. Cruises have not been developed as a separate form of tourism; by contrary the sudden expansion of sea tourism and more

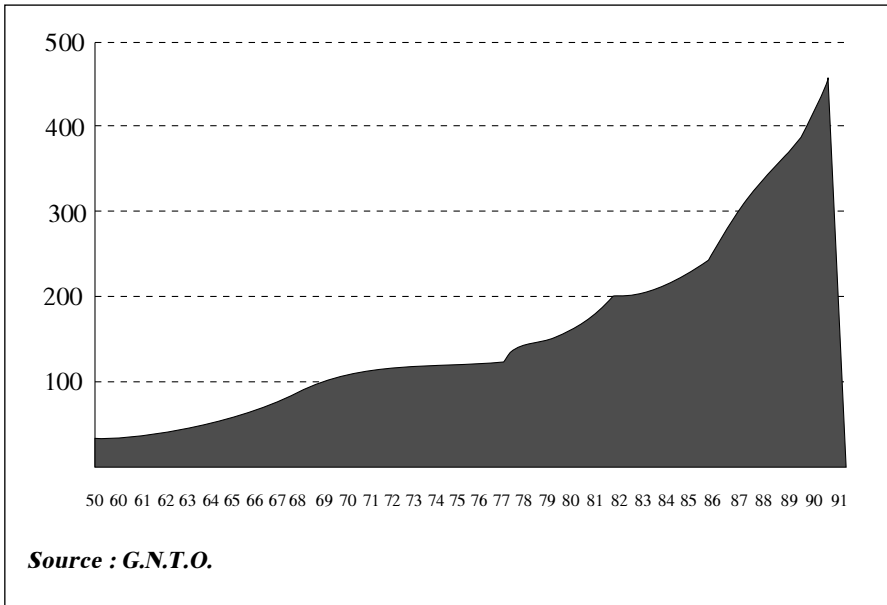
7. Anon, *Tourism and the Economy*, July 1993, pp. 66-67.

Table 2. : Arrivals of Visitors and Numbers of Flights (shceduled and Charter) in Rhodes, 1989-92

Country	Passengers				Flights			
	1989	1990	1991	1992	1989	1990	1991	1992
Un. Kingdom	237857	244200	231266	328850	1544	1477	1463	1807
Germany	161432	186662	186168	244460	1217	1244	1368	1635
Sweden	66427	59899	51298	55322	277	252	240	265
Norway	11301	14140	13425	16823	48	73	66	89
Denmark	48071	44702	28932	42362	239	232	181	288
Finland	87753	68282	56721	48077	429	308	215	198
Holland	55302	56656	49860	54145	406	424	402	389
Belgium	14487	19946	14738	22748	128	184	145	215
Luxembourg	3155	3311	3110	4195	31	30	31	30
Swirtzeland	13813	11485	6945	14173	141	132	82	141
Austria	31590	41179	42246	50610	310	423	412	510
Italy	13069	19845	26023	41504	181	270	342	462
France	2183	6968	5033	4637	41	85	59	65
Portugal			92				2	
Israel	1154	2027	3162	4576	15	18	37	39
Hungary	1562			2263		22	1	22

Source : Airport of Rhodes, 1993

specifically, that of cruise, pleasure trips can be found in any of the three types of tourism development, explained earlier (page 35). Rhodes especially the early 90' s was a destination for cruises made along the Mediterranean. It is a station for many ferries just for overnight or for a few hours. In 1992, around 200,000 people have visited Rhodes by cruise ship. This type of tourists because they are higher-income they contribute to the foreign exchange earnings of the island. Besides that, people move from Rhodes towards other destinations for small one-day cruises. Finally, the marinas of Rhodes enable many yachts to ground there. All the above data are better given in **Table 3**.

Figure 3. Development of Hotel Capacity, 1959-91**Table 3. : Sea Traffic of the Port of Rhodes**

Cruise Ships		
Years	Number of ships	Number of passengers
1988	440	141446
1989	484	167400
1990	606	196182
1991	318	108717
1992	582	196793
Yaughts		
1990	3896	21420
1991	3258	16799
1992	3781	21905

Source : Rhodes Port Authorities, 1993

The first massive movement to Rhodes occurred in the late 60' s. The available data on tourists arrivals and overnights cover the period 1970-1992. It is **Table 4.** and which gives the general view of the tourist flows. It is clear that foreigners as well as Greeks have increased constantly, with two exemptions : In 1974 with the events in Cyprus, and in 1991 due to the Gulf War. Unfortunately, Rhodes position is in a very crucial place: it occupies the east Mideterranean position, close to both Turkey and Cyprus. Additionally it is open to Africa. Thus, the results on tourism were first obvious there as being closer to the centre (spot) of the war. In fact the loss in tourists arrivals this year, as shown it was 9.88%. After recovering from it the increase was 25.3%.

Furthermore, the overnights present almost the same image. The increase is steady as well as the arrivals. From 1970 being 1,7 million, through 5,8 million in 1980 and reach finally, 9,1 million in 1992. If the latter number is calculated with the total number of overnights, in a national level, then it is obvious that Rhodes overnights alone represent the 19% of it.

From a general overview of the nationalities going to Rhodes, one can conclude, **Table 5.** that its position favours Europeans. The map in this page can give an idea of the accessibility patterns. Despite the fact, that Rhodes is situated in the very south-east area of Greece it is preferred mainly by Germans and secondly by British. From a total number of 822,121 tourists arrivals in 1992, 228, 903 were Germans and 190, 581 British. What attracts tourists in this islands is the uniqueness of its beaches, its history (with the Enetic castle), and the development of tourism infrastructure which have contribute to the tourism growth. It should be though noted that this preference by Europeans is not spontaneous: The island was strongly preferred by the foreign tour operators which in turn, have promoted it.

Rhodes is maybe one of the most Greek islands which have developed the typical mass "package holidays" but nevertheless have succeeded in keeping higher income tourists as well. This is mainly due to the fact that large enclaves have been established there. Their purpose is to provide high quality of services which in turn, can contribute to the upgrading of tourism in the island. In addition to that, important events often take place. In 1988, the European Summit took place in Rhodes. This meant a lot for the inhabitants as the international interest for at least a few days

Table 4. : Arrival and Overnights of Domestic and Foreign Tourists in Rhodes, 1970-92

Years	Arrivals				Overnights			
	Domestic	Foreigners	Total	%Change	Domestic	Foreigners	Total	%Change
1970	50996	162661	231657		272324	1451706	1724030	
1975	41008	306018	347026	51.8	209285	2905257	3114542	58.46
1980	50576	560251	610827	4.75	205786	5609373	5815159	6.65
1981	47657	570487	618144	1.2	206406	5853284	6059690	5.06
1982	59743	562713	622456	0.7	253863	5534307	5788170	4.48
1983	76075	500074	576074	-7.98	330890	4867849	5196739	-10.18
1984	86874	610829	697703	21.1	454283	6081377	6535660	25.71
1985	87634	692577	780211	11.81	405160	6927939	7333099	12.2
1986	89787	682274	772061	-1.05	370075	7324075	7694150	4.92
1987	76724	700764	777488	0.7	310552	7024750	7335302	-4.66
1988	83506	676388	759894	-2.31	368338	6965826	7334164	-0.01
1989	103695	669785	803480	5.73	487577	7203496	7691073	4.86
1990	107834	736643	844477	5.1	484584	7599210	8083794	5.1
1991	97571	663415	760986	-9.88	505250	6879792	7385042	-8.64
1992	131426	822121	953547	25.3	589685	8573967	9163652	24.08

Source : Greek National Tourism Organisation

was concentrated in their island. Apart from that, International Conferences like this of Gastroenterology took place in Rhodes in 1992, attracting more than 2,000 visitors. Rhodes Palace is the biggest Conference Centre in the Mediterranean, and thus, give an incentive for the development of business tourism there.⁸

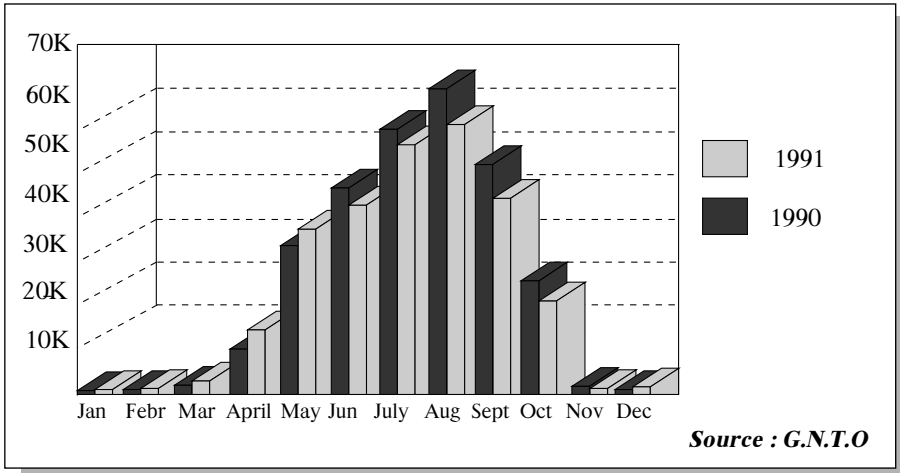
8. Anon, *Tourism and the Economy*, July 1993, p. 90.

Table 5. : Arrivals and Overnights in Rhodes by Nationality in 1992

Nationalities	Arrivals in 1992	Overnights in 1992
United Kingdom	190581	2057542
Austria	43093	479821
Belgium/Luxemburg	23510	261554
France	9141	69617
Germany	228903	2805132
Denmark	33811	311885
Switzerland	16342	158846
Italy	59359	496538
Spain	2106	9773
Cyprus	6557	334885
Norway	16419	172279
Holland	47791	546377
Sweden	54403	505788
Finland	48108	428055
USA	10875	37990
Canada	4203	21170
Israel	4002	23045
Japan	2830	8527
South Africa	705	2227
Australia	2359	8103
Rest of the World	11930	95146
Total	822121	8753967

Source : Dodecanese Department of G.N.T.O.

It is then evident from the above that the development of new forms of tourism could easily lead the island in facing another equally crucial problem that of seasonality. **Figure 4.**, gives a clear view of the seasonality patterns which have nothing different from the general situation that takes place in Greece.

Figure 4. : Seasonality in Rhodes, 1990-91

The massive tourism development has been profound in another feature: the foreign exchange earnings. The foreign earnings in terms of foreign currency grew from 15,899 billion drachmas in 1982 to 101,591 billion drachmas in 1992. It should be noted that the increase from 1991 to 1992 was 41.04%.

Generally speaking, the increase on income in Rhodes was impressive after the massive tourist boom. The generated wealth was spread to all social strata of this small society. Nevertheless, tourism generates negative impacts as well. In economic terms, both the value of land and the cost of living have risen. But even under these circumstances the inhabitants have welcomed tourism as a means of development that brings wealth. Furthermore, the state having realised the importance of tourism in Rhodes on a national level, has intensified the economic infrastructure. This sector refers especially to the construction of hospitals, schools, and transportation for the island. Apart from this, Rhodes has been financed recently, in 1991, from the Integrated Mediterranean Programmes of the European Community. The latter include measures for the protection of the environment, as well as the transportation sector. The total amount only for the improvement of the airport of Rhodes that has been invested was 1,4 billion drachmas⁹ (**Table 6**).

9. Anon, *Tourism and the Economy*, June 1992, pp. 69-72.

Table 6 : Tourist Earnings in Rhodes, in 1982-92

Years	Amounts in Drachmas	Change %
1982	15989000000	
1983	16890000000	5.63
1984	21005000000	24.36
1985	30995054000	47.56
1986	41758002826	34.72
1987	50324744892	20.52
1988	57694877687	14.64
1989	58944158810	2.16
1990	67300041000	14.17
1991	72031661377	7.03
1992	101591978937	41.04

Source : Branch of the National Bank of Greece in Rhodes

Occupational activity has increased in Rhodes and it is very common for a person to have two or three different tourist occupations. The typical tourist business is usually family run. This in turn can be considered as a gain because almost all places are covered by locals which means no leakages. Apart from this, it is debatable whether this is done on a professional basis or a haphazard manner. Yet, the development of enclaves such as Irene Club which attracts mostly British tourists, have forced the authorities to reconsider the skill level ...

The prospects of further growth of tourism in Rhodes are auspicious. These involved in tourism are looking towards new target markets such as the Eastern European countries. It is estimated that by attracting these markets the prices in hotel contracts for 1993 would have an increase of 20%.¹⁰

To conclude, the lure of profit was enough reason for the Rhodians to favour tourism. That's why Rhodes has become a service-sector

10. Ibid, p. 84

economy, totally oriented towards foreign tourism business. Many have expressed their fears to towards the future of tourism in Rhodes. More specifically, it is debatable as to whether tourism will continue to contribute to their local economy. This "fear" can be justified if one takes into account the evolution of a tourist area introduced by Butler.

According to him, "... the evolution of a tourist area generally goes through six different stages. The exploration, involvement, development, consolidation and finally, stagnation. Starting with exploration, small numbers of adventurous travellers visit the place. A local response to those tourists initiates the involvement stage. In the development stage the number of tourists increases rapidly the external response. In the concolidation stage, the rate of increase of visitors has declined, although total numbers will still increase. As the are enters the stagnation stage, the peak numbers of visitors will have been reached. In the same level, serious environmental, social as well as cultural impacts come up as the capacity is exceeded...".¹¹ As a result, Rhodes being in the development stage is likely that in a few years it will pass to the next levels.

11. Jarviluona, J., *Tourism Management*, March 1992, pp. 117-120.

BIBLIOGRAPHY

- ANON, "Tourism : Economic Power and its Contribution World-wide", *Tourism and Economy*, January, 1993.
- ANON, "Wings for 50 million Passengers per Year", *Apogevmatini*, July 30, 1993.
- ANON, "The Japanese Tourists Prefer Greece", *Tourism and Economy*, V(4), 1993.
- ANON, "Sweating it out as Air Traffic Controllers Fly by the Book", *Guardian*, August 2, 1993.
- ANON, "Proposals of S.E.T.E. for the Qualitative Upgrading of the Greek Tourist Product", *Tourism and the Economy*, March, 1993.
- ANON, "Tourism Fights for Comeback", *Euromoney*, July/September, 1987.
- BANK OF GREECE, *Statistical Series of the Greek Economy*, Athens, 1992.
- BANK OF GREECE, *Monthly Statistical Bulletin* V(7), I(8-9), Athens, August-September, 1992.
- BONIFACE, B., G., and COOPER, C., P., *The Geography of Travel and Tourism*, Belhaven, London, 1988.
- BURTON, R., *The Geography of Tourism*, Pitman, London, 1991.
- C.E.P.E., *Tourism*, Athens, 1987.
- DONATOS, G., and ZAIRIS, P., "Seasonality of Foreign Tourism in the Greek Island of Crete", *Annals of Tourism Research*, V(18), N(3), 1991.
- EIU, "Secondary Markets : Tourism in Greece", *Euromonitor*, V28, May, 1992.
- EIU, "Greece", *International Tourism Reports*, V2, 1990.
- EIU, "Tourism in Greece", *Euromonitor*, V20, July-December, 1988.
- FALIREA, L., "The Dodecanese Islands" A Special Survey", *Tourism and Economy*, July, 1993.
- FALIREA, L., "The Blue Flags for the Seas in 1993", *Tourism and Economy*, July, 1993.

-
- FRAGAKIS, I., "The Average Length of Stay of Foreign Tourists in Greece is 14 Days", *Tourism and Economy*, V(2), 1987.
- GREEK NATIONAL TOURIST ORGANISATION, *Basic Tourist Figures for 1989-1992*, Athens, 1992.
- GREEK NATIONAL TOURISM ORGANISATION, *World-wide Advertising Campaign 1991*, Athens, 1991.
- GREEK NATIONAL TOURISM ORGANISATION, *Annual Report of '88 and Forecasts for '89 : Toward Quality*, March, 1989.
- GRIFFIN, J., "Why Good Time Wasn't Had by All" *Guardian*, July 27, 1993.
- HOLLOWAY, J., C., *The Business of Tourism*, Pitman, London, 1989.
- KOMILIS, P., *Spatial Analysis of Tourism*, C.P.E.R., Athens, 1986.
- LEONDIDOU, L., "Greece : Prospects and Contradictions of Tourism", *Tourism and Economic Development : Western European Experiences*, Belhaven Press, London, 1988.
- O.E.C.D., *Tourism Policy and International Tourism in OECD Members Countries*, Paris, 1992.
- PAPADOPOULOS, S., I., and BUCKLEY, P., J., "Foreign Investment in the Greek Tourism Sector of the direct Greek economy", *The Service Industries Journal*, V8, N3, July 1988.
- PAPADOPOULOS, S., I., and MIRZA, H., "Foreign Tourism in Greece : An Econometric Analysis", *Tourism Management*, June, 1985.
- PEARCE, D., *Tourist Development*, Longman, New York, 1989.
- PIOU, M., "Greek Tourism towards 2000", *Tourism and Economy*, January, 1993.

Ο ΥΔΡΟΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΦΟΡΗ ΗΜΙΣΕΛΗΝΟ

ΙΩΑΝΝΗ Θ. ΜΑΖΗ

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

1. Τουρκία

Τα πρόσφατα εγκαίνια του υδροηλεκτρικού σταθμού του φράγματος Ατατούρκ, το οποίο βρίσκεται στην τουρκική πλευρά του Ευφράτη ποταμού επέσυραν την προσοχή της διεθνούς κοινότητας στο πρόβλημα της διαχείρισης των υδάτων της περιοχής από τα ενδιαφερόμενα κράτη της Εγγύς και Μ. Ανατολής. Το έργο αυτό είναι το πρώτο μέρος του Προγράμματος της Νοτιοανατολικής Ανατολίας, γνωστού με το αρχιτικόλεξο GAP (Guneypdogu Anadolu Projesi). Το πρόγραμμα αυτό προορίζεται να τροποποιήσει προς το καλύτερο τα μέχρι σήμερα αναπτυξιακά δεδομένα μιας τεράστιας εκτάσεώς της, κατά πλειοψηφίαν κουρδικής και υποανάπτυκτης περιοχής της Ν.Α Τουρκίας.

Η Τουρκία, ως παρόχθιο Κράτος των δύο ποταμών, θα ελέγχει με το πρόγραμμα αυτό το 98% των υδάτων του Ευφράτη και το 50% των υδάτων του Τίγρη. Τα νερά των δύο ποταμών θα χρησιμοποιηθούν αφενός μεν για να παράγουν υδροηλεκτρική ενέργεια, αφετέρου δε για να αρδεύσουν τεράστιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις ώστε, όπως ελπίζεται, να δημιουργηθούν πόλοι αγροτοβιομηχανικής ανάπτυξης. Με τα νερά του Ευφράτη, ειδικώς, υπολογίζεται η άρδευση περίπου 900.000 ha γεωργικής γής. Έτσι, στις 25 Ιουνίου 1992, ο τότε Πρωθυπουργός κ. Σ. Ντεμιρέλ έθεσε σε λειτουργία τον πρώτο στροβιλοαντιδραστήρα του φράγματος παρουσία πολλών διεθνών προσωπικοτήτων, μεταξύ των οποίων οι εκπρόσωποι της Συρίας, της Ιορδανίας, του Κατάρ, του Ομάν

και των κεντροασιατικών μουσουλμανικών δημοκρατιών της τέως Σοβιετικής Ένωσης.

Οι αντιλήψεις της Άγκυρας, όπως διατυπώθηκαν πολλακίς από τον κ. Ντεμιρέλ, θεωρούν το νερό πηγή πλούτου ανάλογη με το πετρέλαιο των Αράβων γειτόνων τους, και εννοούν - με τη λογική αυτή - να την εκμεταλλευθούν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που και οι Άραβες γείτονές τους εκμεταλλεύονται το μαύρο χρυσό. Αυτού του είδους οι αντιλήψεις θεωρούνται ως άκρως επικίνδυνες από τη Βαγδάτη και τη Δαμασκό, οι οποίες με τη σειρά τους έχουν κάνει επενδύσεις σε ανάλογα υδροηλεκτρικά έργα, η λειτουργία των οποίων όμως εξαρτάται από τη διάθεση της Άγκυρας. Πράγματι, το GAP θα μειώσει αισθητά τις διαθέσιμες ποσότητες νερού κατά τα κατάντη¹. Επιπλέον, ακόμη και εάν η κατασκευή νέων φραγμάτων του GAP καταφέρει να ρυθμίσει κατά το μάλλον ή ήττον το ζήτημα των ποσοτήτων παροχής των υδάτων προς την Συρία και το Ιράκ είναι βέβαιο ότι βραχυπρόθεσμα θα προκληθούν διακοπές της παροχής.

Η θέση αυτή της Τουρκίας, της προσδίδει ένα στρατηγικό πλεονέκτημα που η Άγκυρα δεν φαίνεται καθόλου πρόθυμη να θυσιάσει στο βωμό της καλής γειτονίας, και διεκδικεί την επικυριαρχία σε ένα αγαθό το οποίο αυστηρά οριζόμενο, αποτελεί διεθνές διαθέσιμο αλλά, παράλληλα, και πηγή ρήξεων και διεθνών αντιπαραθέσεων. Η στάση αυτή της Άγκυρας διαπιστώνεται και από το γεγονός ότι οι μόνες προτάσεις που έκανε προς τις ενδιαφερόμενες χώρες, Συρία και Ιράκ, ώστε να δημιουργηθεί κάποιο κλίμα ύφεσης, περιορίζονται σε ασαφή προγράμματα τεχνικής συνεργασίας.

Είναι πάντως βέβαιο, ότι η πολιτική αυτάρκειας σε τρόφιμα που προσπαθούν να εφαρμόσουν και η Βαγδάτη αλλά και η Δαμασκός, τις εμποδίζει από το να υιοθετήσουν μια ρεαλιστική τιμολογιακή πολιτική τόσο στο ζήτημα του νερού όσο και στο πρόβλημα επιλογής χρήσεως του στον οικονομικό/παραγωγικό τομέα.

1. Ο Καθηγητής Γεωγραφίας και Μεσανατολιστής, του Πανεπιστημίου του Μίτσιγκαν, ΗΠΑ, J. Kolars, αναφέρει χαρακτηριστικά : «Εάν υλοποιηθούν όλα τα έργα που έχουν σχεδιασθεί στο πλαίσιο του GAP, η ροή του ποταμού προς τη Συρία (και συνεπώς μετέπειτα προς το Ιράκ) θα μειωθεί περισσότερο από 50%». (J. Kolars, *Testimony*, June 26, 1990, House Committee on Foreign Affairs, Subcommittee on Europe and the Middle East).

Είναι γεγονός ότι η χρήση του νερού στο δευτερογενή τομέα αποδίδει πολύ περισσότερο σε μια ανάλυση κερδών/κόστους απ' ό,τι η ισόποση επένδυσή του στον πρωτογενή. Ακόμη και στην περίπτωση της Τουρκίας, παρά το ότι η κατάσταση είναι σαφώς πίο ευνοϊκή, δεν παρατηρείται σοβαρή προσέγγιση του προβλήματος διατήρησης των αποθεμάτων νερού, π.χ. με πρόβλεψη συνθετώτερων συστημάτων αγωγού ή με την επιβολή ρεαλιστικότερης τιμολογιακής πολιτικής.

Σε διεθνές επίπεδο η εκμετάλλευση των υδάτων του Τίγρη και του Ευφράτη χαρακτηρίζεται από κλίμα αντιπαράθεσης και απουσίας κάθε πνεύματος συνεργασίας. Ούτε η Τουρκία, ούτε η Συρία, ούτε το Ιράκ κατόρθωσαν μέχρι σήμερα να διευθετήσουν το νομικό καθεστώς κατανομής των υδάτων των δύο αυτών ποταμών και των παραποτάμων τους. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τον Ορόντη (Ασι) που πηγάζει από το Λίβανο και, διασχίζοντας τη Δυτ. Συρία, εκβάλλει στην περιοχή του Χατάι (Τουρκία). Ως εκ τούτου δεν υπάρχει καμία πολυμερής συμφωνία για την ισονομία στην κατανομή και στη χρήση των νερών αυτών των ποταμών από τα παρόχθια κράτη. Φυσικά, το νερό δεν αποτελεί παρά ένα μόνο αρνητικό παράγοντα στις σχέσεις μεταξύ των χωρών αυτών της περιοχής που διεκδικούν, η καθεμία για τον εαυτό της, το ρόλο της ισχυρότερης περιφερειακής δυνάμεως στην περιοχή. Ένα από τα βασικότερα προβλήματα της περιοχής αποτελεί η κουρδική εξέγερση, η οποία δεν παύει να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους τρεις παραπάνω δρώντες εναντίον αλλήλων, με στόχο την αποσταθεροποίηση του καθεστώτος που κάθε φορά θεωρείται αντίπαλο². Κατά τα τέλη της δεκαετίας του '80, η Τουρκία άρχισε να αυτοπαρουσιάζεται ως η "υδατοδεξαμενή" της Μ. Ανατολής, προτείνοντας πωλή-

2. Είναι γνωστό ότι στα εδάφη και των τριών ανωτέρω χωρών ζουν και αγωνίζονται πολυπληθείς κουρδικές μειονότητες (12 εκατ. στην Τουρκία (19%), 3 εκατ. στο Ιράκ (23%), 800.000 στη Συρία (9%), και 6 εκατ. στο Ιράν (8%). Τα πολιτικά τους κόμματα και οι στρατιωτικοί τους κλάδοι υποστηρίχθηκαν κατά καιρούς από την Τουρκία και τη Συρία, όσο από το Ιράκ και το Ιράν για να αποσταθεροποιήσουν πολιτικά τους γείτονές τους. Οι σχέσεις και οι ενέργειες αυτές δηλητηριάζουν το κλίμα μεταξύ των χωρών αυτών από τις αρχές της δεκαετίας του '80. Αναφερόμενοι σύντομα στα πολιτικά κόμματα των Κούρδων που κατοικούν στην Τουρκία και στο Ιράκ, σημειώνουμε ότι το PKK (Κόμμα των εργαζομένων του Κουρδιστάν) ηγέτης του οποίου είναι ο Αμπνταλλά Οτσαλάν (Απο) αγωνίζεται εν ονόματι των Κούρδων της Τουρκίας. Το PDK (Δημοκρατικό Κόμμα του Κουρδιστάν) του οποίου ηγείται ο Μασούντ Μπαρζανί και το UPK (Πατριωτική Ένωση του Κουρδιστάν) που διευθύνεται από τον Τζαλάλ Ταλαμπανί και εκπροσωπούν, και τα δύο, τους Κούρδους του Ιράκ.

σεις των πλεονασμάτων της στους παρόχθιους γείτονές της όπως στο Ισραήλ, στην Ιορδανία, στη Σ. Αραβία και στις άλλες χώρες του Κόλπου. Η Τουρκία συμμετέχει επίσης και στις διεθνείς διαπραγματεύσεις ειρήνης στη Μ. Ανατολή σε θέματα υδάτων. Παρ' όλα αυτά σήμερα η πολιτική της προσανατολίζεται περισσότερο προς την κάλυψη της εσωτερικής της ζήτησης και φαίνεται να επιθυμεί την αποδέσμευσή της σχετικά με ό,τι αφορά στην πώληση των υδατίνων πλεονασμάτων της. Είναι προφανές ότι προτιμά να προωθήσει μια πολιτική αυτάρκειας εκμεταλλευόμενη τα υδάτινα αποθέματά της με σκοπό την προσέλκυση ξένων επενδύσεων για τη δική της ανάπτυξη³.

1.1. Τα φυσικά δεδομένα: τουρκικό υδρογραφικό δίκτυο

Οι πηγές του Τίγρη και του Ευφράτη, όπως και οι σπουδαιότεροι παραπόταμοι του τελευταίου βρίσκονται, ως γνωστόν, σε τουρκικό έδαφος όπου, ως επί το πλείστον, κατοικούν Κούρδοι. Οι φυσικές τους παροχές όμως, ποικίλλουν. Η ετήσια μέση παροχή του Ευφράτη στα συρο-τουρκικά σύνορα είναι της τάξεως των 30,4 δισ. κυβ. μ. και στο Χίτ του Ιράκ της τάξεως των 31,8 δισ. κυβ. μ. Κυμαίνονται όμως στο σύνολό τους οι παροχές αυτές μεταξύ 16 και 50 δισ. κυβ. μ. Η μέση ετήσια παροχή του Τίγρη στα τουρκικά σύνορα είναι της τάξεως των 16,8 δισ. κυβ. μ. (18,5 δισ.κυβ. μ. στη Μοσούλη). Οι παραπόταμοι του Τίγρη στο Ιράκ του προσθέτουν ένα ποσό της τάξεως των 26,7 δισ.κυβ. μ. Περισσότερο από το 98%της παροχής του Ευφράτη, υπολογίζοντας τους κύριους παραποτάμους του, τον Χαμπούρ, τον Σατζούρ και τον Μπαλίχ, προέρχεται από την Τουρκία, έστω και αν μόνο το 28% της επιφάνειας ροής του βρίσκεται σε τουρκικό έδαφος. Η Τουρκία συμβάλλει, επίσης, στην παροχή του Τίγρη σε ποσοστό 45%, ενώ το υπόλοιπο προέρχεται από τους παραποτάμους του στο Ιράκ, οι οποίοι όμως έχουν τις πηγές τους στο Ιράν: τον Άντζάιμ, το Μέγα και το Μικρό Ζάμπ και το Ντιγιάλα. Ο Τίγρης και ο Ευφράτης συγκλίνουν στην Ούρνα του Ιράκ και συναντώνται με τον Καρούν (15,5 δισ. κυβ. μ.), ο οποίος πηγάζει από το Ιράν. Οι ποταμοί αυτοί συναντώμενοι στην περιοχή του

3. Βλ. Natasha Beschorner, «Le rôle de l' eau dans la politique régionale de la Turquie», *International Institute of Strategic Studies*, London, June, 1991.

Σάτ αλ-Άραμπ (43, 8 δισ.κυβ. μ.) εκβάλλουν στον Αραβοπερσικό Κόλπο. Η ποσότητα των σωματιδίων του νερού αυξάνεται καθώς προχωρούμε προς Συρία και Ιράκ περνώντας από τα 250mg/l στην Τουρκία⁴ σε περισσότερο από 600mg/l στο νότιο τμήμα του Ιράκ και σε 5.000 mg/l νότια της Βασόρας. Είναι λοιπόν προφανής η υπεροχή της Τουρκίας σε ποιότητα νερού απέναντι στην ακαταλληλότητα προς πόση που παρουσιάζει το ίδιο αυτό αγαθό στα εδάφη του Ιράκ. Σημείο το οποίο πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στην διατύπωση του προβληματισμού της κατανομής του νερού μεταξύ των δύο χωρών. Ο Ορόντης (Ασι) πηγάζει από το Λίβανο και διασχίζει τη Β/Δ Συρία μέχρι τη περιοχή του Χατάι (Τουρκία), την οποία όμως διεκδικεί η Συρία. Η φυσική παροχή αυτού του ποταμού είναι 420 εκατ. κυβ. μ./έτος στις πηγές του, προς βορράν της κοιλάδας Μπεκάα. Η παροχή του στα συρο-λιβανικά σύνορα εκτιμάται στα 370 εκατ. κυβ. μ. αλλά μειώνεται σημαντικά κατά την είσοδό του στην Τουρκία, προσφέροντας στη Συρία το 90% της μέσης ετήσιας παροχής του. Στη Συρία, οι παραπόταμοί του Ορόντη του προσφέρουν 430 εκατ. κυβ. μ. αλλά η άρδευση της κοιλάδας του Χάμπ και της περιοχής προς τα υψηλότερα ανάντη, του αφαιρεί περί τα 630 εκατ. κυβ. μ./έτος. Έτσι η παροχή του στα συροτουρκικά σύνορα καταλήγει να είναι 170 εκατ. κυβ. μ. Εκεί δέχεται τα νερά του ποταμού Αφρίν (230 εκατ.κυβ. μ.) που πηγάζει στην Τουρκία αλλά διασχίζει ένα τμήμα του συριακού εδάφους πριν εισέλθει στην, διεκδικούμενη από τη Συρία, περιοχή του Χατάι και καταλήξει στη Μεσόγειο θάλασσα.

1.2. Τα υδραυλικά προγράμματα ανάπτυξης της Τουρκίας

Η Τουρκία διαθέτει στα εδάφη της άφθονα αποθέματα νερού αλλά άνισα κατανομημένα και σε καθεστώς υπο-εκμετάλλευσης. Διαθέτει 26 σημαντικές ποτάμιες υδατολεκάνες και τα αποθέματά της σε ύδατα επιφανείας ανέρχονται σε 185 δισ.κυβ. μ. εκ των οποίων μόνο τα 95 δισ.

4. mg/l=μιλιγκράμ ανά λίτρο. Πρόκειται για μονάδα αντίστοιχη με την ppm = σωματίδια ανά εκατομμύριο. Αυτές οι μονάδες αναφέρονται στην ποσότητα των στερεών σωματιδίων, κυρίως χλωριούχων, που ευρίσκονται στη μονάδα όγκου του νερού. Η Διεθνής Οργάνωση Υγείας προσδιορίζει ως ανώτατο όριο σωματιδίων τα 250 mg/l, για να θεωρηθεί το νερό ως πόσιμο. Τα υφάλμυρα ύδατα περιέχουν από 5.000-10.000 ppm χλωριούχων (βλ. όπ. παραπ.)

κυβ. μ. βρίσκονται υπό εκμετάλλευση. Ο Τίγρης και ο Ευφράτης, σύμφωνα με τον δρ Οζντέν Μπιλέν της Υπηρεσίας Υδραυλικών Έργων του Κράτους⁵, «προμηθεύουν την Τουρκία με το ένα τρίτο (1/3) του συνόλου των επιφανειακών της υδάτων.⁶».

Με δεδομένο το γεγονός ότι ο πρωτογενής τομέας απορροφά το μεγαλύτερο μέρος του υδάτινου δυναμικού της χώρας και μη λησιμονώντας ότι η αγροτική ανάπτυξη της νοτιο-ανατολικής Ανατολίας αποτελεί οικονομική προτεραιότητα σε εθνική κλίμακα, πρέπει να αναφέρουμε ότι ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που αρχίζουν να αναφέρονται και να απαιτούν άμεση λύση είναι η υδροδότηση του αστικού πληθυσμού της χώρας ο οποίος αυξάνει αλματωδώς⁷. Η κατανάλωση του νερού αυξάνεται ταχύτατα γύρω από την Κωνσταντινούπολη, την Άγκυρα και τη Σμύρνη όπως και κατά μήκος των ακτών του Αιγαίου και της Μεσογείου λόγω των αυξανόμενων διαρκώς τουριστικών δραστηριοτήτων⁸. Το ζήτημα είναι ότι οι πόλεις αυτές είναι υποχρεωμένες να υδρεύονται από υδάτινα αποθέματα όλο και περισσότερο πιο απομακρυσμένα: η Άγκυρα, π.χ., υδρεύεται από τους ποταμούς Κιζιντιρμάκ και Σακαριά που ρέουν σε απόσταση 90 χμ από την πόλη. Η

5. Συνέντευξη του ανωτέρω τούρκου κρατικού λειτουργού στην Natascha Beschoner, στις 24/02/1992, *ibid*.

6. Σύμφωνα επίσης με τον υπουργό Άμυνας της κυβερνήσεως της κ. Τσιλέρ, κ. Μεχμέτ Γκιολχάν, «ο Ευφράτης και ο Τίγρης αποτελούν το 28,5% του υδατινού δυναμικού της Τουρκίας και, συνεπώς, αποτελούν τους μεγαλύτερους σύγχρονους υδάτινους πόρους της Τουρκίας». βλ. εναρκτήρια ομιλία του Υπουργού Άμυνας κ. Μεχμέτ Γκιολχάν στο Συνέδριο «Νερό : Συντελεστής συνεργασίας και Ανάπτυξης στη Μ. Ανατολή», Άγκυρα, 5 Οκτωβρίου 1993. Διοργανωτές του Συνεδρίου ήταν το Πανεπιστήμιο Hacettepe της Άγκυρας και το Ίδρυμα Friedrich Naumann.

7. Ο συνολικός πληθυσμός ανέρχονταν σε 56,5 εκατομ. κατοίκους το 1990 αλλά με ένα ρυθμό αύξησης της τάξεως του 2,2% κατ' έτος προβλέπεται να πλησιάσει το έτος 2000 τα 70 εκατ. κατοίκους. Ήδη, το 59% του υπάρχοντος πληθυσμού είναι αστικός και πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι, μεταξύ των ετών 1985 και 1990, ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 43,1% σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1990.

8. Σύμφωνα προς τον Υπουργό Άμυνας της κυβερνήσεως Τσιλέρ, κ. Μεχμέτ Γκιολχάν «... η κατά κεφαλήν κατανάλωση νερού στην Τουρκία είναι της τάξεως των 3.000 κυβ. μ./έτος [...] και πρόκειται να μειωθεί στα 2.500 κυβ.μ.το έτος 2.000 φθάνοντας τα 2.000 κυβ. μ. το έτος 2.010.» ακόμη, προσθέτει ο τούρκος Υπουργός «δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί όλο το υδάτινο δυναμικό (196 δις κυβ. μ.) λόγω γεωγραφικών, τοπογραφικών και τεχνικών περιορισμών». (Συνέδριο με θέμα «Νερό : Συντελεστής Συνεργασίας και Ανάπτυξης στη Μ. Ανατολή», που έγινε στην Άγκυρα στις 5 Οκτωβρίου 1993).

Άγκυρα θεωρεί ότι τα υδάτινά της αποθέματα πρέπει να χρησιμοποιηθούν αφενός μεν για άρδευση καλλιεργησίμων γαιών, αφετέρου δε για την παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας. Στον τομέα της παραγωγής τροφίμων είναι σαφώς αυτάρκης και αντιπροσωπεύει έναν εκ των σημαντικότερων εξαγωγέων φρούτων και λαχανικών της περιοχής προς την Ευρώπη και τη Μ.Ανατολή. Το αγροτικό δυναμικό της χώρας όμως δεν έχει ακόμη τύχει ικανοποιητικής εκμεταλλεύσεως: σε έκταση 28 εκατομ. εκταρίων αρώσιμων γαιών, μόνο τα 3,3 εκατ. εκτάρια αξιοποιούνται αρδευόμενα. Απομένουν ακόμη 8,5 εκατ. εκτάρια (ha) των οποίων η αρδευόμενη καλλιέργεια θα μπορούσε, λαμβανομένων υπόψη του λειτουργικού τους κόστους και αποσβέσεων, να αποδειχθεί αποδοτική από οικονομικής απόψεως. Σημειώνεται ότι στην Τουρκία η γεωργία συμμετέχει στη διαμόρφωση του Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος κατά 18,5% και ότι χρησιμοποιεί το 50% των εργατικών χεριών.

Η Τουρκία με τα υδροηλεκτρικά της προγράμματα προσπαθεί να επιλύσει το πρόβλημα της παραγωγής φθηνής ενέργειας εφόσον σήμερα πρώτον εισάγει το 50% της απαιτούμενης για την οικονομία της ενέργεια και δεύτερον το 25% της παραγωγής της ηλεκτρικής της ενέργειας εξαρτάται από εισαγόμενα καύσιμα. Οι δαπάνες της για εισαγωγές πετρελαίου το 1990 ήταν της τάξεως των \$ USA 3,5 δις. εκ⁹. Για να καταφέρει δε η τουρκική οικονομία να υλοποιήσει τον εξαγγελθέντα στόχο της ο οποίος αποβλέπει σε ρυθμούς ανάπτυξης της τάξεως του 5% ετησίως, πρέπει να διπλασιάζει την ενέργειά της κάθε 10-15 χρόνια¹⁰. Στον Ευφράτη, έχουν επίσης κατασκευαστεί φράγματα στη θέση Κεμπάν (1974, εγκατεστημένη ισχύς 1360 MW, χωρητικότητα 30 δις. κυβ. μ.)¹¹ και Καρακαγιά¹² (1989, 1800 MW, χωρητικότητα 9,5 δις. κυβ. μ.). Είναι προφανές, λοιπόν, ότι το πρόγραμμα της Νοτιο-ανατολικής Ανατολίας

9. Bagis, A. I. : «GAP, the Cradle of Civilisation Regenerated», *Interbank*, 1990 και *Economist Intelligence Unit*, Turkey : Country Profile, no 4, 1991 όπως επίσης J. Kollars «The hydroimperative of Turkey' s search for energy», *The Middle East Journal*, Winter 1986, vol. 40, 1 : 53-67.

10. Έτσι ο Τίγρης και ο Ευφράτης, θεωρούμενοι ως βασικές πηγές παραγωγής υδροηλεκτρικής ενέργειας, παράγουν το 40% του υδροηλεκτρικού ενεργειακού δυναμικού της χώρας και είχαν υπολογισθεί να αποδώσουν το 25% της ηλεκτρικής ενέργειας της χώρας για το 1992.

11. Πρόκειται για το πρώτο φράγμα του προγράμματος GAP, το οποίο πρωτολειτούργησε το 1974.

12. Βρίσκεται μεταξύ Κεμπάν και Ατατούρκ. Στην τελετή πληρώσεως του ταμιευτηρίου του, τον Ιούνιο του 1986, παρευρέθη ο τότε Πρόεδρος Οζάλ.

(GAP) εξυπηρετεί μεν τα πλέον φιλόδοξα ενεργειακά σχέδια της Τουρκίας σήμερα, εμπλέκεται δε, εκ των πραγμάτων, σε μια υδρο-γεωπολιτική, η οποία γίνεται αντιληπτή ως ιδιαιζόντως επικίνδυνη από τους άραβες γείτονές της. Η κατασκευή, π.χ., του φράγματος Ατατούρκ¹³ καταγγέλθηκε ως επιθετική ενέργεια εναντίον του αραβικού κόσμου από όλα σχεδόν τα αραβικά μέσα ενημερώσεως. Σημειωτέον ότι το πρόγραμμα GAP αφορά τις περιοχές Γκαζιαντέπ, Ντιγιαρμπεκίρ, Σανλιούρφα, Μαρτίν, Αντιγιαμάν, Σιρνάκ, Μπαταμάν και Σίιρτ των οποίων ο πληθυσμός αντιπροσωπεύει το 9,2% του συνολικού σε εθνική κλίμακα, με σαφείς τάσεις εσωτερικής μεταναστεύσεως προς τα δυτικά της χώρας.

Πριν από την πρόσφατη επίθεση των τουρκικών δυνάμεων (20-03-95) εναντίον των Κούρδων του Β. Ιράκ¹⁴, η Μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση ψήφισε την παράταση της καταστάσεως πολιορκίας σε δέκα επαρχίες όπου κατοικεί το κουρδικό στοιχείο, στα ανατολικά και νοτιοανατολικά της χώρας με ψήφους 203 υπέρ έναντι 103 κατά. Πρόκειται για την 23η διαδοχική ψηφοφορία με αντικείμενο την παράταση της τετράμηνης επιβολής της καταστάσεως πολιορκίας από το 1987. Έτσι, επί εννέα συνεχή χρόνια ο στρατιωτικός νόμος συνεχίζει να καλύπτει τις επαρχίες Μπαταμάν, Μπιγκόλ, Μπιτλίσ, Ντιγιαρμπεκίρ, Χακάρι, Μαρτίν, Σίιρτ, Σιρνάκ, Τουντζελί και Βάν. Οι λόγοι αυτοί, αναγκάζουν την τουρκική κυβέρνηση να διατηρεί στην περιοχή αυτή 500.000 άνδρες και βαρύ οπλισμό. Η παραβίαση, λοιπόν, των βορειών συνόρων του Ιράκ από την Τουρκία αλλά και η η κατ' αρχήν, τουλάχιστον, επιδειχθείσα-ουσιαστικώς-ανοχή γειτονικών και συμμαχικών χωρών, όπως του ιδίου του Ιράκ, της Συρίας, του Ιράν, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ρωσίας, της Βρετανίας και των Η.ΠΑ, συνιστά θέμα που πρέπει να υπογραμμισθεί και να εξηγηθεί. Ως εκ τούτου:

α) σε ό,τι αφορά το Ιράκ, μάλλον πρέπει να θεωρήσουμε τη στάση του εύλογη διότι και η Βαγδάτη μετροχόταν συχνά τις ίδιες μεθόδους στην προσπάθεια εξοντώσεως του κουρδικού στοιχείου του εγκατεστη-

13. Το ύψος του φράγματος είναι 184μ. και το μήκος του 1914 μ. Η επιφάνεια της τεχνητής λίμνης είναι 817 τεμ. χμ. δηλ. 279 τετ. χμ. μεγαλύτερη από τη λίμνη της Βασιλείας. Η ελάχιστη χωρητικότητά του είναι 36,5 δις κυβ. μ. Η ενεργειακή του δυνατότητα είναι της τάξεως των 2.400 MW και μπορεί να αρδεύσει έως 692.000 ha στην πεδιάδα του κάτω Ευφράτη. (Βλ. : Ι.Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μ. Ανατολή*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992, σ. 221)

14. Επίθεση που έγινε με άρματα μάχης, αεροσκάφη και 35.000 στρατιώτες σε βάθος 40 χιλιομέτρων στο ιρακινό έδαφος και σε μήκος συνόρων 300 χιλιομέτρων.

μένου στα βόρεια εδάφη της¹⁵. Άλλωστε, η Βαγδάτη, δεν άφησε να χαθεί αυτή η ευκαιρία εξοντώσεως του κουρδικού στοιχείου από τα εδάφη της αρχίζοντας την 1η Απριλίου και εκείνη τις επιθέσεις της με 3.000 στρατιώτες εναντίον των Κούρδων στην περιοχή Κάνι Κιρζάλα και στη βασική οδική αρτηρία που οδηγεί στην πόλη Αρμπίλ. Εις επίρρωσιν των ανωτέρω, υπενθυμίζω την τετραετούς διαρκείας μυστική συμφωνία που υπεγράφη μεταξύ της Τουρκίας και του Ιράκ (Οκτώβριος 1984-Οκτώβριος 1988) και η οποία παρείχε τη δυνατότητα στα συμβαλλόμενα μέρη να ασκούν το δικαίωμα της «αμέσου ή εν θερμώ καταδίωξης»¹⁶ των κούρδων πεσμεργκάς μέσα στα εδάφη των δύο χωρών, κατά μήκος των τουρκο-ιρακινών συνόρων μήκους 320 χιλιομ. και σε βάθος 10 χιλιομ. εσωτερικώς των αντιστοιχών συνοριακών γραμμών¹⁷. Βέβαια, δια να ισχύει η επίκληση των όρων της συμφωνίας, πρέπει όχι μόνον η καταδίωξη να αποτελεί *συνέχεια* συγκεκριμένου επεισοδίου, το οποίο έλαβε χώραν εντός των ορίων του συμβαλλομένου Κράτους που θέλει να ασκήσει το δικαίωμα αλλά και να μην παρέλθει χρόνος πλέον ενός ευλόγου χρονικού διαστήματος καθοριζόμενου από την αρχή της αποτελεσματικότητας των κρατικών λειτουργιών. Εάν όμως «*οι παραπάνω προϋποθέσεις δεν τηρούνται, όπως στην προκείμενη περίπτωση της τουρκικής εισβολής στο Ιράκ, τότε δεν πρόκειται για “θερμή”¹⁸ καταδίωξη, αλλά για πράξη “αντιποινών”. Τα αντίποινα, όμως, νομιμοποιούνται μόνον όταν στρέφονται εναντίον υποκειμένων του διεθνούς δικαίου. Εφόσον, λοιπόν, η τουρκική επίθεση δεν στρέφεται εναντίον του Ιράκ ως υποκείμενο του Διεθνούς Δικαίου, η κίνηση αυτή της Τουρκίας ισοδυναμεί με έμμεση αναγνώριση της διεθνούς υπόστασης των κούρδων ανταρτών, τους οποίους η ίδια η Άγκυρα θεωρεί “εσωτερική υπόθεση τρομοκρατίας”*»¹⁹,

β) το Ιράν, δεν έχει κανένα λόγο να μη θεωρεί ευεργετική τη κίνηση

15. Φυσικά μέχρι την επιβολή από τις ΗΠΑ της «Ζώνης απαγορεύσεως πτήσεων» των ιρακινών πολεμικών αεροσκαφών υπεράνω του 36ου παραλλήλου, η οποία ισχύει από το Δεκέμβριο του 1991 και εντεύθεν.

16. Poursuite à chaud, hot pursuit.

17. Η Άγκυρα έκανε χρήση του δικαιώματος αυτού α) το Μάρτιο του 1983, με απλή συγκατάθεση της Βαγδάτης εφόσον δεν είχε επικυρωθεί τυπικώς το κείμενο της συμφωνίας β) τον Αύγουστο του 1985 και γ) το Μάρτιο του 1987.

18. Αυτό που εγώ ονομάζω «άμεσο καταδίωξη-Hot pursuit»

19. Δρ. Αριστείδης Καλογερόπουλος-Στράτης, "Τουρκία και Ιράκ", *Τα Νέα*, Παρασκευή 7 Απριλίου 1995.

αυτή της Τουρκίας, δεδομένης της υπάρξεως του κουρδικού στοιχείου στα δυτικά του εδάφη,

γ) για τη Δαμασκό, όπως και για την Τεχεράνη, λειτουργεί θετικά η «ενοχοποίηση» της Τουρκίας στα μάτια του Δυτικού Κόσμου και ο στιγματισμός της ως επιθετικής δυνάμεως σε μια κρισιμότερη γεωπολιτικά περιοχή²⁰. Και είναι αρκετοί οι λόγοι για έναν τέτοιο στιγματισμό της Τουρκίας. Μεταξύ των κυριωτέρων τονίζονται αφενός μεν η μεγάλη διάρκεια της επιθέσεως και ο τεράστιος αριθμός των αμάχων θυμάτων, αφετέρου δε η χονδροειδής αμφισβήτηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Ιράκ, η οποία συνεξεταζομένη με την υπάρχουσα τουρκογενή μειονότητα της περιοχής και τις μόνιμες βλέψεις της Τουρκίας στις πετρελαιοπηγές της Μοσούλης και του Κιρκούκ, ενοχλούν καταφανώς τις δυτικές κυβερνήσεις. Πρέπει, ακόμη, να υπογραμμισθεί η ωφέλεια της Δαμασκού από τις τουρκικές σφαγές στο Β. Ιράκ, η οποία συνίσταται στο ότι έτσι η Συρία ενισχύει το ρόλο της ως «μόνης φερεγγύου δυνάμεως σταθερότητας» αλλά και μόνης σταθερής συμμάχου του κουρδικού λαού στην περιοχή εις βάρος όλων των ομόρων Κρατών,

δ) και οι τέσσερις χώρες (Συρία, Ιράν, Ιράκ και Τουρκία), αλλά πρωτίστως η Τουρκία, εξυπηρετούνται από την αποφυγή των επερχομένων εκλογών που επρόκειτο να διεξαχθούν στο ημιαυτόνομο ιρακινό Κουρδιστάν, την άνοιξη του 1995. Αν συνδυασθεί αυτό το γεγονός με τους 40.000 Κούρδους πρόσφυγες του θέρους του '94, οι οποίοι κατέφυγαν από το Β. Κουρδιστάν στα εδάφη του Ν. Κουρδιστάν (Β. Ιράκ), καθίστανται ευκρινείς οι λόγοι που ανησυχούν τις τέσσερις προαναφερθείσες κυβερνήσεις. Μια πιθανή εδραίωση αυτονόμου καθεστώτος στο ιρακινό Κουρδιστάν θα λειτουργούσε ως κίνητρο για αλυσιδωτές

20. Είναι σαφή τα μηνύματα που έλαβε η Τουρκία : α) Από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με το καταδικαστικό του ψήφισμα για τις στρατιωτικές της επιχειρήσεις στο Β. Ιράκ, στις 6/04/1995. Το ψήφισμα ανέφερε μεταξύ άλλων ότι «...η κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πάρα πολύ άσχημη ώστε να επιτρέψει την υλοποίηση της προτεινόμενης τελωνειακής ένωσης προς το παρόν». Το ψήφισμα αυτό έλαβε 411 ψήφους υπέρ και 6 λευκές. Ουδεμία αρνητική ψήφος υπήρξε. β) Από τη γερμανική κυβέρνηση η οποία αποφάσισε να παγώσει επιδότηση 150.000.000 μάρκων για αγορά από την Τουρκία δύο φρεγατών τύπου ΜΕΚΟ-2000 και γ) από το Συμβούλιο της Ευρώπης, στις 27/5/95, όπου με 112 ψήφους υπέρ, 29 κατά και 15 αποχές, έγινε δεκτό σχέδιο ψηφίσματος στο οποίο η Κοινοβουλευτική Συνέλευση καλεί την Επιτροπή Υπουργών «να μελετήσει το ενδεχόμενο αναστολής του δικαιώματος εκπροσώπησης της Τουρκίας, τουλάχιστον μέχρι να διαπιστώσει σημαντική πρόοδο σε θέματα δημοκρατίας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων».

αγωνιστικές διεκδικήσεις ολοκλήρου του κουρδικού στοιχείου της περιοχής των τεσσάρων προαναφερθέντων ομόρων Κρατών. Είναι εύλογο, λοιπόν, η Βαγδάτη, η Τεχεράνη και η Δαμασκός, να θεωρούν υψίστη τύχη την τουρκική επιθετικότητα και την προκύπτουσα κουρδική γενοκτονία, διότι εξυπηρετεί τους πάντας «δαπάναις»-ηθικού και οικονομικού τύπου-της Τουρκίας,

ε) Σε ό,τι αφορά όμως στις δυτικές κυβερνήσεις, κατά τον γράφοντα, αυτές ακολούθησαν πιστά το Δόγμα της «εν θερμώ διευθέτησεως» του Δρος Χ. Κίσσιντζερ, το οποίο εφαρμόστηκε επιτυχώς στην περίπτωση του πολέμου του Κιπούρ από τον Σαντάτ. Είναι δηλ. προφανές ότι τα πετρέλαια της Μοσούλης και του Κιρκούκ, αποτελούν στόχο, εκτός της κρατικής Τουρκικής Εταιρείας Πετρελαίων (T.P.C), και των συγκροτημάτων του Ομίλου Ροκφέλλερ²¹ της BP-SHELL αλλά και αρκετών "Ανεξαρτήτων"²². Διαφαίνεται όμως ότι οι ευρωπαϊκές εταιρείες και, ιδιαίτερα, η Βρετανο-ολλανδικών συμφερόντων BP-SHELL²³ ανησυχούν για την συμπεριφορά του Ομίλου Ροκφέλλερ στο θέμα των ποσοστών εκχωρήσεως αργού πετρελαίου στη ζώνη του Ν. Κουρδιστάν. Ο γράφων, τουλάχιστον, έτσι ερμηνεύει τις μετά τρεις περίπου εβδομάδες-ευρωπαϊκές αντιδράσεις στην κουρδική αυτή γενοκτονία, παρά την συνεχιζόμενη από αμερικανικής πλευράς στήριξή της. Οι Ευρωπαίοι

21. Δηλ. των εξής εταιρειών : 1) Standart Oil Company of California (Socal, η οποία μετονομάστηκε σε Chevron), 2) Standard Oil Company of New Jersey (Exxon) και 3) Socony Vacuum (Mobil).

22. Ως εκ τούτου, μια θερμή σύρραξη στην περιοχή αυτή, η οποία ήδη υπάγεται στην προστασία της «ζώνης απαγορεύσεως πτήσεων» του 36ου παραλλήλου, θα δημιουργούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την «ειρονοποίηση» παρέμβαση των δυτικών δυνάμεων που υποστηρίζουν τα ανωτέρω πετρελαϊκά καρτέλς. Η παρέμβαση αυτή καλείται τελικώς «εν θερμώ διευθέτησις» της διαταραχθείσης ισορροπίας. Φυσικά, ο όρος "διευθέτησις", αναφέρεται στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των πετρελαϊκών καρτέλς και όχι των-δυνάμει- πετρελαιοπαραγωγών χωρών. Κατόπιν, αφού γίνει προσπάθεια δημιουργίας «ζώνης ασφαλείας» στα πετρελαιοφόρα εδάφη του Β. Ιράκ, θα ακολουθήσει η διανομή των Quotas του πετρελαίου της περιοχής μεταξύ των ενδιαφερομένων εταιρειών, με τις σχετικές παραχωρήσεις στην πρωταγωνίστρια Τουρκία. Παραχωρήσεις, φυσικά, που δεν προβλέπω να υπερβούν το 20% του παραγομένου πετρελαίου. Το καθεστώς αυτής της «ζώνης ασφαλείας» θα μπορούσε να προσομοιάζει με αυτό της «ζώνης του Ν. Λιβάνου» και να ελέγχεται είτε αποκλειστικά από την Τουρκία, είτε από κοινού με κάποια πολυεθνική δύναμη η οποία θα συνίσταται κυρίως από αμερικανο-καναδοβέλγους κυανοκράνους.

23. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Μ. Βρετανία έχει ιστορικά δικαιώματα στα πετρέλαια της Μοσούλης και του Κιρκούκ.

μάλλον φοβούνται την κάρπωση των οφελημάτων της «εν θερμώ αυτής διευθετήσεως» αποκλειστικά από τα αμερικανικά συμφέροντα σε συνεργασία με την Άγκυρα (Turkish Petroleum Company) και την Saudi Aramco²⁴. Οι «ευρωπαϊκών συμφερόντων» αυτοί φόβοι, αποδεικνύονται από την απρόσμενη ίδρυση εξόριστου Κουρδικού Κοινοβουλίου στη Χάγη, το πρώτο δεκαήμερο του Απριλίου 1995, και υποδηλώνουν προς πάσα κατεύθυνση, ότι οι ευρωπαϊκές πετρελαϊκές εταιρείες μπορούν, εάν απειληθούν, να διεκδικήσουν στο μέλλον, όχι μόνον μέρος, αλλά και την ολόκληρη των κοιτασμάτων του Κιρκούκ και της Μοσούλης, μετά από την δημιουργία ανεξαρτήτου κουρδικού κράτους το οποίο φυσικά, θα υποστηρίξουν. Εξάλλου, η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται από ρυθμούς ανάπτυξης κατά πολύ χαμηλότερους από αυτούς της δυτικής Τουρκίας. Ο ρυθμός δημογραφικής αύξησης είναι πολύ υψηλός, το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν πολύ χαμηλό και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μόλις αγγίζει το 40% του μέσου εθνικού όρου. Ας μη λησμονούμε, επίσης, ότι οι περιοχές αυτές αποτελούνται κυρίως από κουρδικό στοιχείο και ότι οι μεταναστευτικές τάσεις που προαναφέρθησαν δεν είναι καθόλου αθώες, λαμβανομένων υπόψη των εκκαθαρίσεων που έχει αναλάβει ο τουρκικός στρατός στην περιοχή ισοπεδώνοντας χιλιάδες κουρδικά χωριά και εξοντώνοντας δεκάδες χιλιάδων κούρδους πολίτες. Έτσι, προφανώς, πρέπει να εξηγούνται και οι μαζικές αφαιρέσεις ιθαγένειας από τούρκους πολίτες, οι οποίες παρατηρήθηκαν κατά την περίοδο από 24 Φεβρουαρίου έως και το τέλος του 1994 και ανέρχονται στον ιλιγγιώδη αριθμό των 20.995 ατόμων²⁵. Άρα, παράλληλα με την προσπάθεια αξιοποίησης του εδάφους των ανωτέρω περιχών πιθανολογούμε και την προσπάθεια απομάκρυνσης του κουρδικού στοιχείου που τις κατοικεί, ώστε να παραδοθούν «καθαρές» πλέον στην τουρκική εξουσία και οικονομία. Ο πόλεμος αυτός κατά των

24. Πρόκειται για θυγατρική της Arabian American Company, η οποία συνεστήθη το 1938, ταυτοχρόνως με την ανακάλυψη του πλουσιότατου πετρελαιοφόρου κοιτάσματος στα εδάφη της Σ. Αραβίας. Από το 1973, το σαουδαραβικό καθεστώς επιτυγχάνει την αγορά του 40% των μετοχών της εταιρείας και το 1976 γίνεται ο πλήρης κύριος και κάτοχός της. Το Νοέμβριο του 1988, με βασιλικό διάταγμα, δημιουργείται η Saudi Aramco, που υποκαθιστά την παλαιά Atamco και που διαθέτει περί τους 40.000 υπαλλήλους κάθε εθνικότητας.

25. Αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο το χρονικό διάστημα από 24/02/1994-15/10/1994 αφηρέθη η τουρκική ιθαγένεια από 17.359 τούρκους πολίτες, όπως προκύπτει από τη μελέτη των αντιστοίχων φύλλων της Τουρκικής Εφημερίδος της Κυβερνήσεως.

Κούρδων έχει κοστίσει στην Τουρκία μέχρι σήμερα το ποσόν των US\$ 12,5 δις, ενώ, όπως η ίδια η Άγκυρα παραδέχεται, έχουν εκκενωθεί 1.386 κουρδικά χωριά και οικισμοί²⁶. Το γεγονός αυτό μειώνει τη σοβαρότητα των τουρκικών εκείνων ισχυρισμών, οι οποίοι διατείνονται ότι μέσω του προγράμματος αυτού θα ανέλθει το βιοτικό επίπεδο του κουρδικού στοιχείου της περιοχής και θα παύσουν έτσι οι αυτονομιστικές του τάσεις. Η ανάπτυξη της περιοχής, όπως, δυστυχώς, την εννοεί το τουρκικό καθεστώς, φαίνεται να είναι προγραμματισμένη να πραγματοποιηθεί ερήμην των Κούρδων και, μάλλον, χωρίς αυτούς. Το πρόγραμμα στο σύνολό του παρουσιάζει ιδιαίτερος μεγάλοπνοες φάσεις : περιλαμβάνει 13 κύρια προγράμματα εκ των οποίων τα έξι (6) στον Τίγρη και τα επτά (7) στον Ευφράτη, καθώς επίσης και την κατασκευή εικοσιδύο (22) φραγμάτων και 19 υδροηλεκτρικών σταθμών. Το σημαντικότερο δε όλων, το φράγμα Ατατούρκ στον Ευφράτη, η έναρξη κατασκευής του οποίου χρονολογείται από το 1983, έχει συνολική αποθεματική δυνατότητα 48,7 δις. κυβ. μ., μέγιστη αρδευτική ικανότητα 843.000 ha γης, ικανότητα εγκατεστημένης ισχύος 2.400 MW και ετήσιο στόχο παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος της τάξεως των 27 δις KWh. Φιλοδοξεί δε να προσφέρει εργασία σε 600.000 αγρότες της κοιλάδας Χαράν. Το έργο εκτελείται από την κοινοπραξία Ata Insaat²⁷ στην οποία συμμετέχουν τρεις τοπικές εταιρείες : η Palet Insaat, η Seri Insaat και η Energy-Su Inssat.

Ο Τουργκούτ Οζάλ, δίνοντας στο έργο άμεση προτεραιότητα, αύξησε κατακόρυφα τη δημοτικότητά του στους πληθυσμούς της περιοχής δεδομένων ότι το οικονομικό χάσμα μεταξύ της νοτιοανατολικής Τουρκίας και άλλων περιοχών της χώρας είναι μεγάλο, το νερό που ρέει σε

26. Σύμφωνα με επίσημα τουρκικά στοιχεία, ο πόλεμος αυτός ο οποίος βρίσκεται στο επίκεντρο της σοβούσης κρίσεως της τουρκικής οικονομίας, συμβάλλει και αποφασιστικά στην πληθωριστική έκρηξη του 156%, στη μείωση του ΑΕΠ κατά 6% και στη μέση πτώση της αγοραστικής δυνάμεως των πολιτών κατά 45% εντός του οικ. έτους 1994.

27. Ο πρόεδρος της Ata Insaat, Sedat Urundul δήλωσε στο περιοδικό Middle East στην Κωνσταντινούπολη : «Εργαζόμαστε πολύ σκληρά. Απαιτήθηκαν 200 εκατ. δολάρια για να εισαγάγουμε μηχανήματα και εξοπλισμό. Πήραμε 110 από την Eximbank στις ΗΠΑ και τα υπόλοιπα από την κυβέρνηση μας. Τα 190 εκατ. έχουν ήδη αξιοποιηθεί σε μηχανήματα από το εξωτερικό και σε εγχώρια υλικά. Το έργο έχει χρονικό όριο ολοκλήρωσης δέκα χρόνια. Αν εξακολουθήσουν να υφίστανται οι παρούσες ευνοϊκές συνθήκες, πιστεύουμε ότι θα ολοκληρωθεί 6 με 12 μήνες πριν από τον αρχικό προγραμματισμό» (*The Middle East*, Nov. 1986).

αγωγούς και η ηλεκτρική ενέργεια σπανίζουν, ενώ το μέσο ημερομίσθιο ενός εργάτη απασχολούμενου στη γεωργία είναι μόλις 1 δολλάριο.

Το φράγμα Ατατούρκ, ύψους 4,2 δισ. δολλαρίων, το οποίο επιβλέπεται από την Κρατική Υπηρεσία Ύδατος, θα είναι το τέταρτο σε μέγεθος λιθόριπτο φράγμα στον κόσμο²⁸. Παρόλα τα προβλήματα με τη Συρία και το Ιράκ όσον αφορά στο φράγμα, η Τουρκία κατάφερε να επιτύχει χρηματοδοτήσεις από την Ελβετία, τη Δυτική Γερμανία και την Ιταλία για την αγορά εξοπλισμού, περιλαμβανομένων των στροβίλων που της προμηθεύει η ελβετική Brown Boveri and Co. Το συνολικό μήκος των σηράγγων ανέρχεται στα 11.000 μέτρα, οι δύο παρακαμπτήριες σήραγγες μήκους 26 χλμ. της Ufa, που κατασκευάστηκαν από την εταιρεία Unal-Akrinar, είναι οι μεγαλύτερες αρδευτικές σήραγγες στον κόσμο. Το φράγμα εγκαινιάστηκε στις 9 Νοεμβρίου 1994 από τον νύν Πρόεδρο της Τουρκίας κ. Σ. Ντεμιρέλ ο οποίος έθεσε σε λειτουργία τις προαναφερθείσες σήραγγες. Σε τελετή που παρακολούθησαν 1.700 άτομα, ο τούρκος πρόεδρος άνοιξε τη στρόφιγγα από την οποία τα νερά του Ευφράτη θα κατακλύζουν την άγονη μέχρι τώρα πεδιάδα Χαράν, μέσω της σήραγγας αυτής μήκους 26 χλμ. Με τα νερά αυτά εκτιμάται ότι θα αρδευθούν 300.000 ha της πεδιάδας Χαράν, στην περιοχή της Ούρφα, κοντά στα σύνορα της Τουρκίας με την Συρία. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει μια ακόμα σήραγγα στην περιοχή της Ούρφα, η οποία όταν κατασκευαστεί θα έχει δυνατότητα ροής 164 κυβ.μ./sec, ποσότητα που ισοδυναμεί με τη ροή του ποταμού Κιζιρμάκ-τρίτου σε μέγεθος ποταμού της Τουρκίας²⁹. Άλλα φράγματα βρίσκονται στο Μπιρεσίκ, στον Ευφράτη (ολοκλήρωση αρχές 1993), και στο Ιλσί, στον Τίγρη (ολοκλήρωση προβλεπόμενη για 1996-2001³⁰). Σύμφωνα με στοιχεία, τα οποία δυστυχώς μεταβάλλονται συνεχώς, πρέπει να αρδευθούν περί τα 1,7 εκατ. ha. Η κατανομή τους ανά ποταμό είναι περίπου 1,08 εκατ. ha στον Ευφράτη και 600.000 ha στον Τίγρη. Προς στιγμήν, υπολογιζομέ-

28. Σύμφωνα με τον Urundul, στο έργο απασχολήθηκαν περίπου 600.000 εργάτες, ενώ επιτόπου εργάστηκαν 176 μηχανικοί, πέραν αυτών που βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη και την Άγκυρα.

29. Η Τουρκία έχει αναθέσει σε δύο Γαλλικές Τράπεζες (την Indosuz και την Paribas) τη χρηματοοικονομική εποπτεία των γραμμών παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος που παράγεται στο φράγμα Ατατούρκ. (βλ. *Économie du Monde Arabe et Musulman*, Éditions EMAM, Paris, 1992, σ. 182).

30. Κατά δήλωση του Δρα Σεφβέτ Μουτλού, αντιπροέδρου του Προγράμματος GAP, στην N. Beschorner, in *Magreb-Machreq*, No 138, Oct.-Dec. 1992, «Le rôle de l' eau dans la politique régionale de la Turquie»

νων και των νεοαρδευθέντων εδαφών της Χαράν, μόνον 444.000 ha αρδεύονται και αυτά, κατά το 1/4 της επιφανείας τους από τους υδροφόρους ορίζοντες. Αν δεχθούμε ότι οι ημερομηνίες ολοκληρώσεως των έργων θα τηρηθούν, τότε η μείωση της παροχής του Ευγράτη στη ροή του επί συριακού εδάφους θα είναι της τάξεως των 11 δις κυβ. μ. τουλάχιστον επι μιας καταναλωτικής βάσεως της τάξεως των 10.000 κυβ.μ./ha /έτος και η αντίστοιχη μείωση της παροχής του Τίγρη επι ιρακινού εδάφους θα είναι της τάξεως των 6 δις κυβ.μ.³¹ Η Συρία, όμως, και το Ιράκ δεν ανησυχούν μόνο για την ποσότητα των υδάτων που θα έχουν στη διάθεσή τους. Σοβαρό πρόβλημα αποτελεί για τη Δαμασκό και τη Βαγδάτη και η ποιότητα του νερού που θα καταλήγει σ' αυτές, δεδομένου ότι τα νερά των τουρκικών αρδεύσεων θα επιστρέφουν στις κοίτες των ποταμών φορτωμένα με λιπάσματα, μεταλλικά άλατα και φυτοφάρμακα.

Τα προβλήματα που συναντά στην υλοποίησή του αυτό το μεγαλείο-βολο σχέδιο ασκήσεως τουρκικών πιέσεων επί των γειτονικών χωρών είναι σοβαρά και οφείλονται ουσιαστικά στο γεγονός ότι η διεθνής κοινότητα, αλλά και η οξυδερκής ανάλυση της καταστάσεως από πλευράς Τελ Αβίβ, έχει αντιληφθεί τη σοβαρότητα του τουρκικού εγχειρήματος σε ότι αφορά στις άκρως λεπτές και ευαίσθητες γεωπολιτικές ισορροπίες της περιοχής. Έτσι, η Διεθνής Τράπεζα αρνείται να συμβάλει στη χρηματοδότηση του Προγράμματος εφόσον δεν έχει ακόμη επιτευχθεί συμφωνία μεταξύ των παροχθίων χωρών για την ισοκατανομή του υδατινού αγαθού. Εξάλλου, το GAP αντιπροσωπεύει το 6,9% του προϋπολογισμού της Τουρκίας και οι ετήσιες δαπάνες για την ολοκλήρωσή του (\$ USA 1.500.000/ημέρα) είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες, κατά διάφορες εκτιμήσεις, για τον υψηλό ημερήσιο ρυθμό του τουρκικού πληθωρισμού (70%)³². Εκτιμάται, επίσης, ότι το έργο κόστισε στην Τουρκία από το 1981 μέχρι σήμερα περί τα \$USA 10 δις, και πρόκειται να καταλήξει στα \$ USA 32 δις, εάν όλα βαδίσουν ομαλά.. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να σημειωθεί ότι λόγω του χαρακτηρισμού της περιοχής ως ιδιαίτερος ασταθούς λόγω του εξεγεθέντος κουρδικού πληθυσμού και της στρατιωτικής αντιπαραθέσεώς του με το τουρκικό καθεστώς, οι διεθνείς επενδυτικοί και επιχειρηματικοί κύκλοι δε σπεύδουν να πραγματοποιήσουν επενδύσεις στο πρόγραμμα.

Δεν είναι όμως μόνο οι διεθνείς επιφυλάξεις που αποτελούν πρόβλημα για την ολοκλήρωση του GAP. Το πρόγραμμα αμφισβητείται και

31. N. Beschorner, *ibid.*

32. N. Beschorner, *ibid.*

στο εσωτερικό της Τουρκίας. Ορισμένοι κύκλοι θεωρούν ότι δημιούργησε απλώς αβάσιμες ελπίδες και ότι απομάκρυνε την πολιτεία από τις αναπτυξιακές της προσπάθειες στα ζητήματα των μεταφορικών δικτύων, της εκπαιδύσεως και του σχηματισμού σύγχρονων αγροτικών υποδομών ικανών να αφομοιώσουν τέτοιου είδους και εμβέλειας αναπτυξιακά έργα. Οι αγρότες δεν είναι επαρκώς μεμυημένοι στις σύγχρονες τεχνικές των αρδεύσεων. Αναφέραμε ήδη την εμφάνιση στη ζώνη του GAP, των φαινομένων αφενός της υπερσυγκεντρώσεως αλατούχων ενώσεων στο νερό, αφετέρου της υπερχειλίσεως των υδροφόρων οριζώντων της περιοχής, φαινόμενα, τα οποία οφείλονται στην υπερβολική άρδευση από πλευράς γεωργών. Ακόμη, υπάρχουν σοβαρά ζητήματα κοστολόγησεως και τιμολογιακής πολιτικής στην κατανάλωση του νερού. Αποδεικνύεται, π.χ., πολύ δύσκολο να εφαρμοσθεί το κριτήριο της κοστολόγησεως ανάλογα με τον καταναλισκόμενο όγκο του νερού. Η κοστολόγηση σήμερα γίνεται με κριτήριο το εμβαδόν της αρδευομένης επιφανείας και, όπως αναφέρει η γερμανική εφημερίδα Die Zeit (20/12/1991) οι μετρητές νερού έχουν καταστραφεί. Ένα ακόμη πρόβλημα αποτελεί το γεγονός της ανισοκατανομής της γής στους γεωργούς. Η εικόνα που εμφανίζει τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στην περιοχή είναι θάλαγε κανείς τιμαριωτική : το 8% των καλλιεργητών κατέχουν το 50% των καλλιεργουμένων γαιών. Ας μη λησμονούμε δε, επίσης, ότι η πλήρωση του φράγματος Ατατούρκ με νερό, εξετόπισε 70.000 κατοίκους εξαφανίζοντας από το χάρτη 117 χωριά της περιοχής, οι κάτοικοι των οποίων προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν τις αποζημιώσεις τους για να αγοράσουν κατοικίες στην Ούφρα παρά να εγκατασταθούν σε αγροτικές περιοχές. Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις ενισχύουν την άποψη ότι δεν αρκεί η άρδευση μιας περιοχής για να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξή της.

2. Σχέσεις Τουρκίας-Συρίας

Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είναι ιστορικά, θα λέγαμε, τεταμένες, Η Τουρκία, έχοντας πλήρη συνείδηση της χρησιμότητας του νερού ως "ρητορικού όπλου" αλλά και ως ισχυρού διαπραγματευτικού μέσου, έχει διατυπώσει *urbi et orbi* τις αντιρρήσεις της προς πάσης φύσεως παραχωρήσεις στο θέμα αυτό.

2.1. Το Ζήτημα του Χατάι - Αλεξανδρέτας και τα νερά του Ορόντη

Τις δύο κύριες πηγές τριβών μεταξύ Δαμασκού και Αγκύρας αποτελούσαν αφενός μεν το ζήτημα της παρεχόμενης από τη Συρία υποστήριξης προς τις αντιπολιτευτικές ομάδες του τουρκικού καθεστώτος και, σε μικρότερο βαθμό, οι διατυπωθείσες διεκδικήσεις από τη Δαμασκό σε ό,τι αφορά στην κυριότητα των εδαφών του Χατάι (Σαντζάκιον της Αλεξανδρέτας). Η εν λόγω περιοχή παρουσιάζει ιδιαίτερο στρατηγικό ενδιαφέρον λόγω των υδατίνων αποθεμάτων της που προέρχονται από τα όρη του Ταύρου. Το 1939, τις παραμονές δηλ. του πολέμου, το Σαντζάκι όπου διαβιούσε πολυάριθμη τουρκική μειονότητα, εκχωρήθηκε παρανόμως³³ από τη Γαλλία στην Τουρκία³⁴ με σκοπό να εξασφαλίσει το Παρίσι τη σύμφωνη γνώμη της Άγκυρας στην εγκατάσταση γαλλικών αεροπορικών βάσεων που θα είσαν χρήσιμες σε μια πιθανή επίθεση εναντίον των πετρελαιοπηγών του Μπακού, σε περίπτωση συρράξεως της Δύσεως με την Σοβιετική Ένωση. Η κίνηση αυτή του Quai d' Orsay προκάλεσε την αγανάκτηση των σύρων διανοουμένων και μέχρι σήμερα η Δαμασκός διεκδικεί το Χατάι ως αδιάσπαστο τμήμα του συριακού εδάφους. Η υπόθεση του Χατάι αποτελεί ένα σημαντικό σημείο των συροτουρκικών αντιπαραθέσεων από το 1916 (Sykes-Picot) μέχρι τις μέρες μας και παραμένει «θερμή» μέχρι σήμερα. Τον Οκτώβριο του 1989, π.χ., οι συριακές ένοπλες δυνάμεις κατέρριψαν αεροσκάφος της τουρκικής τοπογραφικής υπηρεσίας το οποίο ίπτατο εντός του εναερίου χώρου του Χατάι και το Δεκέμβριο του 1989, ο σύρος Υπουργός Τύπου και Πληροφοριών edήλωσε σε συνέντευξη τύπου στην Λευκωσία ότι "η

33. Η εκτίμηση περί "παρανομίας" δεν ανήκει στον γράφοντα, αλλά στον γάλλο Καθηγητή της Γεωπολιτικής Yves Lacoste, Διευθυντή του Paris-VIII του πανεπιστημίου της Σορβόνης και συντάκτη του *Dictionnaire de la Géopolitique*, Flammarion, Paris, 1993, σελ. 1443, λήμα : "La question du Sandjak d' Alexandrette".

34. Στις 3 Οκτωβρίου του 1918, ο Εμίρη Φεϊζάλ, γιός του Σέριφ Χουσεΐν, κατακτά τη Δαμασκό. Έχοντας πολεμήσει τον οθωμανικό στρατό ετοιμάζεται να ιδρύσει ένα ανεξάρτητο αραβικό κράτος σύμφωνα με υπόσχεση από το Λονδίνο. Δυστυχώς, όμως, για τον Εμίρη, ο γαλλικός στρατός έβαλε τέλος στις φιλοδοξίες του στις 24 Ιουλίου 1920, (βάσει της ήδη συναφθείσας με τους Βρετανούς -μυστικής τότε- Συμφωνίας Σάϊκς-Πικό του 1916) και τον έδιωξε από τη Δαμασκό. Τότε άρχισε να ισχύει η γαλλική Εντολή επί της Συρίας. Εκτός από το Λίβανο, η περιοχή χωρίζεται σε τέσσερα κρατίδια (της Δαμασκού, του Χαλεπίου, το αλλαουϊτικό και το δρουζικό Ντζεμπέλ) τα οποία επανενώθηκαν το Δεκέμβριο του 1936.

Συρία ουδέποτε θα αναγνωρίσει την τουρκική επικυριαρχία στο Χατάι³⁵».

Σχετική απόφαση της Σ. Αραβίας (Ιούνιος του 1985) να μη χορηγεί βίζα στους γεννηθέντες στην περιοχή του Χατάι, αποδεικνύει ότι μία από τις σημαντικότερες οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις του μουσουλμανικού κόσμου μάλλον συμπλέει με τη συριακή τακτική στο θέμα αυτό. Ως εκ τούτου, το ζήτημα φαίνεται να περνά σε επίπεδο «αραβοτουρκικής³⁶» και όχι μόνο Συροτουρκικής διαμάχης. Το γεγονός αυτό εξαργύωσε τις τουρκικές αρχές, που μέσω του τύπου τους, εξαπέλυσαν σχετικές απειλές εναντίον της Σ. Αραβίας³⁷. Είναι επίσης απαραίτητο να τονισθεί, ότι μέγα μέρος της κυρίαρχης αλαουιτικής ομάδας στα πλαίσια του μπααθικού καθεστώτος της Δαμασκού, έλκει την καταγωγή από το Σαντζάκι της Αλεξανδρέτας. Η υπόθεση του Χατάι όμως, επηρεάζει καίρια και το ζήτημα της διευθέτησης των υδάτων του Ορόντη ο οποίος δεν θεωρείται από τη Συρία «διεθνής ποταμός», εφόσον όχι μόνο ευρίσκεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του στο συριακό έδαφος αλλά και καταλήγει στην διεκδικούμενη από τη Δαμασκό περιοχή του Χατάι-Αλεξανδρέτας. Η κατάσταση οξύνεται μεταξύ των δύο χωρών διότι η Συρία εννοεί να κατασκευάσει ένα φράγμα επί του ποταμού Άφριν και ένα δεύτερο στην τοποθεσία Κρεμής (κοντά στην πόλη Χάμα) επί του Ορόντη. Προβλέπεται με αυτές τις κατασκευές να αντληθούν περί τα 130 εκατ. κυβ. μ. από τον ποταμό Άφριν για άρδευση επί του συριακού εδάφους³⁸. Τα εναπομένοντα 270 εκατ. κυβ. μ. θα εισέρχονται στην

35. Με την ευκαιρία της 46ης επετείου της προσαρτήσεως του Χατάι στην Τουρκία, ο τότε Υπουργός των Εξωτερικών της Τουρκίας, Χαλέφογλου δήλωσε «Το Χατάι ανήκει στην Τουρκία και θα παραμείνει. Ό,τι και αν κάνουν, όσο και αν κατασκευάζουν χάρτες ότι ανήκει στα εδάφη άλλων, δεν πρόκειται να αλλάξει απολύτως τίποτα»

36. Ο Μπάντο αλ-Χαμείντι, Γενικός Διευθυντής του Arab Economic Development Fund, με έδρα το Κουβέιτ, δήλωσε τον Απρίλιο του 1984, ότι το πιστωτικό αυτό ίδρυμα δεν συνήψε κανένα δάνειο με την Τουρκία που να έχει ως στόχο τη χρηματοδότηση του σχεδίου GAP αλλά και δεν επρόκειτο ποτέ το ίδρυμά του να εγκρίνει τη χρηματοδότηση κατασκευής φράγματος από το οποίο θα είχε οφέλη μόνο η μία εκ των τριών εμπλεκόμενων χωρών. Πρέπει να σημειωθεί ότι το ανωτέρω Ταμείο είχε δανειοδοτήσει στο παρελθόν την κατασκευή έργων στην Τουρκία.

37. Βλ. σχετικά στην τουρκική εφημερίδα «Γκιουναϊντίν», 26/06/85.

38. Υπενθυμίζουμε ότι, η παροχή του Ορόντη στα συροτουρκικά σύνορα καταλήγει να είναι 170 εκατ. κυβ. μ. Και εκεί δέχεται τα νερά του ποταμού Αφρίν (230 εκατ. κυβ. μ.) που πηγάζει στην Τουρκία αλλά διασχίζει ένα τμήμα του συριακού εδάφους πριν εισέλθει στην, διεκδικούμενη από τη Συρία, περιοχή του Χατάι και καταλήξει στη Μεσόγειο θάλασσα.

Τουρκία. Η ποσότητα όμως αυτή θεωρείται απαράδεκτα μικρή από τις τουρκικές αρχές διότι δεν είναι δυνατόν να καλύπτει τις ανάγκες του πληθυσμού της Αλεξανδρέτας και της περιοχής της, που γνωρίζει έντονη πληθυσμιακή αύξηση. Από την άλλη πλευρά, οποιαδήποτε διευθέτηση μεταξύ Αγκύρας και Δαμασκού θα σήμαινε, κατά τις εκτιμήσεις της Συρίας, μια *de jure* αποδοχή της τουρκικής επικυριαρχίας στο Χατάι. Η Δαμασκός προσθέτει, επίσης, ότι οποιαδήποτε διμερής ρύθμιση στο καθεστώς των υδάτων του Ορόντη, θα απαιτούσε από πλευράς της μια προκαταρκτική συμφωνία για τον Ευφράτη η οποία θα τον ανεγνώριζε ως «διεθνή ποταμό» για όλα τα παράχθια κράτη.

2.2. Το Κουρδικό ζήτημα ως αντίβαρο στη διμερή γεωπολιτική των υδάτων³⁹

Η Τουρκία από την πλευρά της κατηγορεί τη Συρία ότι υποστηρίζει τους Κούρδους του PKK,⁴⁰ τους αρμένιους του ASALA (Αρμενικός Μυστικός Στρατός για την Απελευθέρωση της Αρμενίας), όπως και το αριστερό αντάρτικο πόλεων του Dev-Sol, ιδιαίτερα μετά την έναρξη της δεκαετίας του '80.

Κυρίως το PKK, με ορμητήριο τα εδάφη των βορείων συνόρων της Συρίας με την Τουρκία, επεδόθη σε πολυάριθμες επιθέσεις εναντίον στόχων στα τουρκικά εδάφη μεταξύ των ετών 1980 και 1985. Καμμία διπλωματική προσέγγιση της κατάστασεως ή υπογραφή αμοιβαίων συμφωνιών εκδόσεως δεν κατάφερε να μειώσει σημαντικά τη σφοδρότητα και τη συχνότητα αυτών των επιθέσεων. Η επίσκεψη του σύρου πρωθυπουργού Άμπντ αλ-Ραούφ αλ-Κάσεμ στην Τουρκία το Μάρτιο του 1986 επανενεργοποίησε τις διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο χωρών. Έτσι, κατά τα έτη 1986-1987 μεταξύ άλλων θεμάτων που συνεζητούντο από τις δύο πλευρές εθίγησαν και οι φόβοι της Συρίας σε ό,τι

39. Για περισσότερα στοιχεία που αφορούν διεθνείς καταγγελίες εναντίον της Τουρκίας σε ό,τι αφορά στους χειρισμούς της για το κουρδικό ζήτημα βλ.: Ι.Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992, σσ. 222-227.

40. Η Αγκυρα έχει κάθε λόγο να ενοχλείται από την παρουσία του κουρδικού στοιχείου στην Ν/Α Ανατολία διότι το στοιχείο αυτό αντιπροσωπεύει το 82% του πληθυσμού της περιοχής αυτής, όπου βρίσκονται οι πηγές του Ευφράτη αλλά και διέρχονται δύο μεγάλοι πετρελαιαγωγοί που εκκινούν από το Β. Ιράκ (επίσης κουρδική περιοχή) και καταλήγουν στον κόλπο της Αλεξανδρέτας (περιοχής διεκδικούμενης από τη Συρία).

αφορούσε μια πιθανή απίσχναση των υδάτων του Ευφράτη που ανήκαν στην δικαιοδοσία της, λόγω του GAP. Ακόμη, η Συρία αντιλαμβάνεται ότι η οποιαδήποτε προσπάθειά της να υποκαταστήσει την υδροηλεκτρική ενέργεια που της παρέχει το φράγμα Άσαντ στον Ευφράτη, με ατομικές ή πετρελαιοκίνητες γεννήτριες, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία από το γεγονός και μόνο της διαφοράς κόστους : το υδροηλεκτρικό KW κοστίζει 4 πιάστρα αντί των 60-90 πιάστρων/KW, του παραγομένου αντιστοίχως από γεννήτριες ατμού η πετρελαίου. Τελικώς, οι προκύψασες διμερείς συμφωνίες δεν οδήγησαν και σε ανάλογη μείωση των δραστηριοτήτων του PKK. Ένα πρωτόκολλο για θέματα ασφαλείας που υπεγράφη το 1987, ως συνέχεια μιας Συμφωνίας οικονομικής συνεργασίας, η οποία πριείχε και ρήτρες σχετικές με τα νερά του Ευφράτη, δεν απέφερε επίσης σημαντικούς καρπούς και είναι μάλλον δύσκολο να διακρίνουμε ποιός ευθύνεται για το ατυχές αποτέλεσμα. Η συριακή επιφυλακτικότητα και δυσπιστία απέναντι στην Τουρκία στο ειδικό αυτό θέμα, πρέπει να αναζητηθεί ακόμη και στο ότι η Δαμασκός δεν πρόκειται να λησμονήσει εύκολα την αιματηρότατη αντικαθεστωτική εξέγερση στη συριακή πόλη Χάμα (2/02/1976) που προκλήθηκε από τους Αδελφούς Μουσουλμάνους της Συρίας και κατεστάλη με λουτρό αίματος από τον συριακό στρατό⁴¹. Οι ειδικές υπηρεσίες της Δαμασκού είναι πεπεισμένες ότι ο οπλισμός των επαναστατών προήλθε από την Τουρκία. Το βέβαιο όμως είναι ότι το γενικό επιτελείο του PKK εγκατέλειψε την παραμεθόριο περιοχή των συροτουρκικών συνόρων και μεταφέρθηκε στην κοιλάδα Μπεκάα του Λιβάνου, η οποία τελεί υπό τον έλεγχο των συριακών δυνάμεων. Η Συρία σταμάτησε εκεί τις υποχωρήσεις και αργήθηκε κατ' εφαρμογή του Δικαίου περί πολιτικών προσφύγων να εκδόσει τον Κούρδο αρχηγό του κινήματος (τον Άπο) στην Τουρκία, θεωρώντας τον ως πολιτικό πρόσφυγα⁴². Η στάση αυτή της

41. Οι οπαδοί των Αδελφών Μουσουλμάνων κατέλαβαν αστυνομικά τμήματα, τα γραφεία του Μπάθ, τη φυλακή και την έδρα του κυβερνήτη της Χάμα, μοιράζοντας ταντοχρόνως όπλα στους κατοίκους της πόλεως. Οι 27η και 47η μεραρχίες του συριακού στρατού κατέστειλαν την επανάσταση στις 25/02/1976, με άγνωστο τον ακριβή αριθμό των νεκρών που, πάντως, εκτιμάται μεταξύ 10-25.000. (Βλ. Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Ε.Π.Ε., Αθήνα 1992, σ. 230)

42. Φυσικά, η τύχη του Άπο εάν εξεδίδετο στην Άγκυρα διαφαίνεται μάλλον επισφαλής, δεδομένης της επιδειχθείσης σκληρότητας της τουρκικής κυβερνήσεως έναντι των κουρδικής καταγωγής βουλευτών, στελεχών του Δημοκρατικού Κόμματος και μελών της τουρκικής Εθνοσυνελεύσεως, τα οποία βασανίζονται μέχρι σήμερα στις τουρκικές φυλακές, παρά τη διεθνή και ευρωπαϊκή κατακραυγή.

Συρίας θα πρέπει πιθανόν να εξηγηθεί από το ότι η Τουρκία θεωρεί ότι οι ποσότητες νερού που εκχωρούνται με το πρωτόκολλο του 1987 προς τη Συρία είναι «οριστικές» και όχι minimum⁴³ και απορρίπτει τα αιτήματα της Δαμασκού και της Βαγδάτης για αύξηση της ποσότητας των ποσοτώσεων σε 700 κυβ.μ./sec, δηλ. συνολικά 1200 κυβ.μ./sec, αντιλέγοντας ότι οι δύο χώρες πρέπει να προβούν σε πλέον λελογισμένη χρήση της ήδη παραχωρηθείσης ποσότητας νερού. Η Τουρκία λησμονάει ότι η παροχή των 500 κυβ.μ./sec προς τη Συρία δεν μπορεί να της πιστωθεί ως παραχώρηση προς τη Δαμασκό, εφόσον αποτελούσε συμβατική υποχρέωση της Άγκυρας την οποία και της επέβαλε το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ώστε να πληρούνται οι απαιτούμενοι από αυτό όροι δανειδοτήσεως του Σχεδίου GAP στη Ν/Α Τουρκία. Επίσης, δεν φαίνεται διαθέσιμη να αντιληφθεί τη σοβαρότητα των διεθνών καταγγελιών από κράτη και διεθνείς οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τις οποίες καθημερινώς δέχεται εξαιτίας της «στρατιωτικής τελικής λύσης» που προσπαθεί να δώσει στο κουρδικό ζήτημα. Ακόμη δεν φαίνεται να προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στις εκφρασθείσες ανησυχίες της Ενώσεως των Τούρκων Βιομηχάνων, η οποία καταγγέλλει, και αυτή με τη σειρά της, τη μέθοδο των εθνικών διωγμών και εκκαθαρίσεων του κουρδικού στοιχείου ως ιδιαίτερα βλαπτική για την αξιοπιστία της χώρας στους ξένους επενδυτές και καλεί την κυβέρνηση της κ. Τσιλέρ να αποδώσει τις υπεσχησμένες γλωσσικές, πολιτισμικές και εκπαιδευτικές ελευθερίες στο κουρδικό στοιχείο της Τουρκίας. Από την άλλη πλευρά, το Φράγμα Ατατούρκ αντιμετωπίζεται από το κουρδικό στοιχείο της περιοχής ως «λαθραία υπεξαίρεση του υδάτινου πλούτου του λαού του Κουρδιστάν» και απειλείται από σαμποτάζ από πλευράς των πεσμεργάς (κούρδων πολεμιστών).

43. Βλ. αντόθι, §3.3, *Το νερό στις σχέσεις της Τουρκίας με τη Συρία και το Ιράκ*.

2.2.1. Το σύγχρονο διπλωματικό πλαίσιο των Τουρκο-Συριακών επαφών για τη διευθέτηση του Κουρδικού ζητήματος στα πλαίσια του υδρογεωπολιτικού σχεδιασμού της Άγκυρας

Σε όλους αυτούς τους λόγους ίσως θα πρέπει να αναζητηθεί η ερηνευεία του γεγονότος, ότι από το 1980 μέχρι σήμερα οι επιθέσεις του ΡΚΚ δεν σταμάτησαν από καμμία βάση της Οργανώσεως, σε όποια εδάφη και αν ήταν εγκατεστημένη. Ο τότε πρόεδρος Οζάλ είχε απειλήσει επανειλημμένως ότι θα βομβαρδίσει τις βάσεις του ΡΚΚ στην Μπεκάα κατηγορώντας τη Συρία ότι αυτή υποκινεί και εξοπλίζει την οργάνωση. Το παράδειγμα του Οζάλ στις καταγγελίες αυτού του είδους ακολούθησε και ο νύν πρόεδρος της Τουρκίας κ. Σ. Ντεμιρέλ (κατά το διάστημα όμως της πρωθυπουργίας του υπό τον κ. Οζάλ) απαιτώντας αδιάκοπα την εκδίωξη των επιτελείων του ΡΚΚ και του Dev-Sol από τα εδάφη της Μπεκάα και απειλώντας και αυτός με βομβαρδισμό των εδαφών αυτών. Βέβαια, κατά την επίσκεψή του στη Δαμασκό στις 17 Απριλίου του 1992, ο τούρκος Υπουργός των Εσωτερικών έλαβε τη ρητή διαβεβαίωση από τον σύρο Πρόεδρο Άσαντ ότι το ΡΚΚ παρεκλήθη από την κυβέρνηση της Δαμασκού να εγκαταλείψει τη Μπεκάα και ότι τα στρατόπεδα εκπαίδευσης των μαχητών του στην περιοχή έκλεισαν. Επίσης με την υπογραφή ενός συμφώνου αμοιβαίας ασφάλειας μεταξύ των δύο χωρών, το οποίο συνήφθη κατά την επίσκεψη αυτή, ένα στρατόπεδο του Dev-Sol στη Μπεκάα διέκοψε τη λειτουργία του. Στα πλαίσια «τηρήσεως» του ανωτέρω συμφώνου και ως ένδειξη καλής θελήσεως προς την Άγκυρα, η Δαμασκός παρέδωσε στην τουρκική Μ.Ι.Τ πληροφορίες που οδήγησαν τις τουρκικές αρχές ασφαλείας στην εξάρθρωση ενός δικτύου της Dev Sol στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1993. Μάλλον πρόκειται για χωρίς ιδιαίτερο κόστος παραχώρηση της Συρίας προς την Άγκυρα, εφόσον η κουρδική πτυχή (Ρ.Κ.Κ.) δεν τίγεται. Το γεγονότα που αναφέρονται κατωτέρω μας πείθουν για την δυσκαμψία που χαρακτηρίζει τη Συρία να θίξει το κουρδικό στοιχείο ως αντίβαρο προς την τουρκική αδιαλλαξία στο ζήτημα της ισοκατανομής των νερών του Ευφράτη.

α) Την 1η Αυγούστου του 1992, κατά την επίσκεψη του Τούρκου ΥΠΕΞ κ. Τσετίν στη Δαμασκό, ο τουρκικός τύπος⁴⁴ αναφέρθη σε ψευδή πληροφόρηση του τούρκου αξιωματούχου από τους σύρους Υπουρ-

44. Βλ. εφημερίδα «Μιλιέτ», 4/08/1992.

γούς Εσωτερικών και Εξωτερικών κ.κ. Χάρμπαχ και Ελ Σαράα⁴⁵.

β) Η επίσκεψη αυτή του κ. Τσετίν στη Δαμασκό (3/08/1992) είχε σκοπό να διασκεδάσει τις ανησυχίες του συριακού καθεστώτος, ανησυχίες που δημιούργησαν οι δηλώσεις Ντεμιρέλ (Ιούλιος 1992, κατά τα εγκαίρια του GAP) για το ότι «τα ύδατα του Ευφράτη είναι αποκλειστικώς τουρκικά». Από την άλλη πλευρά, τα καθεστώτα της Δαμασκού, και της Βαγδάτης, γνωρίζοντας ότι η Άγκυρα ήθελε να παρατείνει τις οποιοσδήποτε συνομιλίες σχετικά με την κατανομή των υδάτων του Ευφράτη μέχρι την ολοκλήρωση του GAP, και έχοντας υπόψη τους ότι η πιθανή υπογραφή μιας διμερούς σχετικής συμφωνίας μέχρι τότε θα ήταν αντίθετη με τα τουρκικά συμφέροντα⁴⁶ είχαν κάθε λόγο να πιέσουν την Άγκυρα να δεσμευθεί πριν το κρίσιμο έτος 1996. Έτσι, ο Σύρος ΥΠΕΞ πρότεινε στον επισκέπτη τούρκο ομόλογό του, τη δημιουργία μιας τριμελούς επιτροπής Συρίας, Ιράκ και Τουρκίας η οποία θα αποτελείτο από αξιωματούχους των Υπουργείων Αρδεύσεως και Εξωτερικών των τριών χωρών και θα συνεδρίαζε στη Δαμασκό από 15-19 Σεπτεμβρίου 1992.

Τελικώς, οι εργασίες διεξήχθησαν στην Άγκυρα στις 16-18 Σεπτεμβρίου του 1992, όπου ο σύρος Υπουργός των Εσωτερικών κ. Μωχάμετ Χαρχμάχ συμφώνησε, εκτός των άλλων, με τον τούρκο ομόλογό του κ. Ισμέτ Σεζγκίν στην δημιουργία μιας σειράς διμερών επιτροπών ασφαλείας των συνόρων με σκοπό τη διασφάλιση της καλής τηρήσεως του πρωτοκόλλου της 17ης Απριλίου. Μετά από συνομιλίες που είχε με τον τότε Πρωθυπουργό κ. Σ. Ντεμιρέλ, ο σύρος Υπουργός δήλωσε ότι οι

45. Όπως αναφέρεται σε πρωτοσέλιδο άρθρο της "Μιλιέτ" (4/08/92), ενώ ο κ. Ελ Σαράα ανέφερε στον κ. Τσετίν ότι το Ρ.Κ.Κ. εκδιώχθηκε τελείως από τα Συριακά εδάφη και το ίδιο ισχυρίσθηκε και ο κ. Μωχάμετ Χάρμπαχ συμπληρώνοντας ότι το Ρ.Κ.Κ. εκδιώχθηκε τελείως και από την κοιλάδα Μπεκάα, όταν επιέσθη από τον Τούρκο ΥΠΕΞ, ο κ. Ελ Σαράα, παρεδέχθη τελικώς ότι το Ρ.Κ.Κ. δεν έχει εκδιωχθεί εντελώς από τα εδάφη της Συρίας. Την αναφορά αυτή όμως του σύρου ΥΠΕΞ, διέψευσε αμέσως λαμβάνοντας το λόγο-συμφώνως πάντα με τη «Μιλιέτ»- ο ίδιος ο κ. Χάρμπαχ επιμένοντας ότι «δεν υπάρχει πλέον στρατόπεδο του Ρ.Κ.Κ. στα εδάφη της Συρίας και ότι, συμφώνως με τα στοιχεία που αυτός διαθέτει, ο Αμπαλλά Οτσαλάν (Απο) δεν βρίσκεται πια στη Συρία».

46. Δεδομένου ότι η αρδευομένη έκταση των τουρκικών εδαφών θα αυξάνετο σημαντικά και λαμβανομένου υπόψη ότι το στοιχείο της επιφανείας των αρδευομένων εδαφών θα αποτελούσε σοβαρότατο κριτήριο για την κατανομή των υδάτων του Ευφράτη μεταξύ των παροχθίων κρατών.

δραστηριότητες του ΡΚΚ θεωρούνται εκτός νόμου στο συριακό έδαφος.

Ως αποτέλεσμα αυτής της διπλωματικής κινητικότητας, το Μάρτιο του 1992, οι δύο χώρες υπέγραψαν συμφωνία εναερίου επιτηρήσεως της συνοριακής τους ζώνης.

γ) Η επακολουθήσασα επίσκεψη του τούρκου Πρωθυπουργού (τότε) κ. Ντεμιρέλ, στη Δαμασκό, (Ιανουάριος 1993) κατέστησε σαφές το ότι η Άγκυρα δεν έχει πραγματική πρόθεση να οπισθοχωρήσει, έστω και κατ' ελάχιστον, στο θέμα των υδάτων του Ευφράτη⁴⁷. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η τουρκική πολιτική χρονοτριβής εξήλθε νικηφόρα και σε αυτήν την περίπτωση.

δ) Είναι χαρακτηριστικό το ότι ο τούρκος Πρωθυπουργός όταν ρωτήθηκε από δημοσιογράφους κατά τη διάρκεια αυτής της επισκέψεως του στη Δαμασκό, εάν πιστεύει ότι ο Άπο βρίσκεται ακόμη στη Συρία απήντησε λακωνικά «ουδέν σχόλιον». Η χιουμοριστική (;), άλλωστε, παρατήρηση του κ. Νεμιρέλ ότι «άν η Συρία επιθυμεί διαμοιρασμό των υδάτων, δεν υπάρχει λόγος να μην αποδεχθεί και διαμοιρασμό των πετρελαίων της με τους γείτονές της», αποδεικνύει και την αμφίβολη διάθεση τους Τουρκίας να υλοποιήσει τις υποσχέσεις της.

ε) Είναι γεγονός ότι κατά την περίοδο που ακολούθησε αμέσως μετά την επίσκεψη Ντεμιρέλ, είχε σημειωθεί σημαντική μείωση της κινητικότητας και των βαθμών ελευθερίας των πυρήνων του Ρ.Κ.Κ. στη Συρία και ότι εγκατεστάθη ένας διάυλος επικοινωνίας μεταξύ των μυστικών υπηρεσιών των δύο χωρών με σκοπό την ανταλλαγή πληροφοριών στο θέμα αυτό. Η κατάσταση όμως αυτή δεν διήρκεσε πολύ και, μετά το πέρας της μονομερούς καταπαύσεως του πυρός από πλευράς Κούρδων, περί τα τέλη Μαΐου του '93, επανελήφθησαν οι επιχειρήσεις των πεσμεργάς στη Ν/Α Τουρκία οι οποίες, όπως κατήγγειλε τότε η Άγκυρα, έτυχαν των σχετικών διευκολύνσεων από συριακής πλευράς. Η Συρία φυσικά, για να διασκεδάσει τους τουρκικούς φόβους και να αποδείξει την μη συμμετοχή της στις κινήσεις αυτές του Ρ.Κ.Κ., πρότεινε στην Τουρκία τη δημιουργία κοινών συνοριακών περιπόλων προκειμένου να διαπιστωθεί η ανακρίβεια των τουρκικών καταγγελιών. Το κλίμα αυτό συνεχίζει, ώσπου η Συρία: ι) τον Αύγουστο του 1993 αποφασίζει να

47. Σε ό,τι αφορά τώρα στο θέμα το υδάτων, το εκδοθέν κοινό ανακοινωθέν έκανε λόγο για την «αποδοχή των δύο πλευρών να καταλήξουν σε οριστική συμφωνία η οποία θα συμπληρώνει και θα συνεχίζει το Συροτουρκικό πρωτόκολλο του 1987, πρό του τέλους του 1993».

«παγώσει» τις συζητήσεις των επιτροπών εμπειρογνομόνων με την αιτιολογία ότι η Άγκυρα δεν ετήρησε τις υποσχέσεις της (που εδόθησαν κατά την ανωτέρω επίσκεψη Ντεμιρέλ στη Δαμασκό) για υπογραφή συμφωνίας διανομής των υδάτων μεταξύ των δύο χωρών, μέχρι τέλος του έτους, ii) αφήνει να εννοηθεί ότι δεν θα ήταν σε θέση να τηρήσει και αυτή με ζήλο τα επισήμως, δια στόματος Άσαντ, υπεσχημένα προς την Τουρκία περί μη ανοχής της Δαμασκού να ανεχθεί στο έδαφός της, δραστηριότητες σρεφόμενες εναντίον της Άγκυρας (Κούρδοι του Ρ.Κ.Κ.)⁴⁸.

στ) Είναι όμως γνωστό, ότι και πάλι ο κ. Ντεμιρέλ, είχε θέσει ως όρο -στο πλαίσιο των συνομιλιών αυτών- την αποδοχή από πλευράς Συρίας της οριοθέτησης κοινών τουρκο-συριακών συνόρων. Κάτι τέτοιο είναι όμως αδύνατον να συμβεί, τουλάχιστον όσο ευρίσκεται εν ζωή ο αλαουΐτης Πρόεδρος Άσαντ και οι ομόθρησκοί του στην ηγετική καθεστωτική ομάδα της Δαμασκού, οι οποίοι ανήκουν στο ίδιο θρησκευτικό δόγμα με μεγάλο αριθμό αράβων κατοίκων του διεκδικούμενου από τη Συρία, Χατάι. Αλλά, όπως ήδη προαναφέραμε, μια παρόμοια συριακή αποδοχή θα ενσωμάτωνε την περιοχή αυτή στην Τουρκία, και *de jure*, πράγμα που δεν θα γινόταν για κανένα λόγο αποδεκτό από τη Δαμασκό.

ζ) Ένα μήνα μετά, δηλαδή το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους (1993), του τουρκικό ΥΠΕΞ αποφασίζει να εισηγηθεί στην τουρκική κυβέρνηση τη σύναψη 20ετούς συμφωνίας με τη Συρία σε ό,τι αφορά την παροχή νερού προς τη χώρα αυτή. Η συμφωνία αυτή, κατά τον τότε ΥΠΕΞ κ. Τσετίν, θα αποτελούσε το διαπραγματευτικό αντίβαρο προς τη Συρία για την εκδίωξη από τα εδάφη της του Άπο και την απαγόρευση των δραστηριοτήτων του Ρ.Κ.Κ. Η ποσότητα, όμως, των υδάτων του Ευφράτη που διετίθετο να διαπραγματευθεί η Άγκυρα με τη Δαμασκό δεν ήταν αποδεκτή πλέον από την τελευταία, διότι επεριοριζέτο στα γνωστά μας 500 κυβ.μ./sec. Ήταν λοιπόν φυσικό η κίνηση να πέσει στο κενό, εφόσον η Συρία απαιτεί πλέον 1200 κυβ.μ./sec.

η) Στην εν γένει σύγχυση και δυσπιστία που επικρατεί στις τουρκο-συριακές σχέσεις συμβάλλει και η νοοτροπία της Άγκυρας που εννοεί να θέτει από θέσεως ισχύος το ζήτημα της κατανομής των υδάτων και

48. Άλλωστε, η Συρία έχει κάθε λόγο να φοβάται ανάλογες επεμβάσεις της Τουρκίας στο έδαφός της (βλ. εξοπλισμό των Αδελφών Μουσουλμάνων της Συρίας από την Άγκυρα) αλλά και σε εδάφη γειτονικών χωρών, όπως του Ιράν (βλ. και εξοπλισμό των Ιρανών Μουτζαχεντίν από την Άγκυρα).

να ομιλεί περί αυτού ως ιδιοκτήτης και νόμιμος κάτοχος των υδατίων αποθεμάτων⁴⁹». Η απάντηση δεν άργησε να έλθει από πλευράς Δαμασκού. Σε συνάντηση μεταξύ των τριών Υπουργών Εξωτερικών : Τουρκίας, Συρίας και Ιράν που έλαβε χώρα στις 5/02/1993, ο Σύρος ΥΠΕΞ απαντώντας σε ερώτηση δημοσιογράφων για το εάν η χώρα του υποστηρίζει ή όχι το Ρ.Κ.Κ., συσχέτισε τον αγώνα του Ρ.Κ.Κ. με τον αγώνα του παλαιστινιακού λαού στα κατεχόμενα από το Ισραήλ, εδάφη. Ήταν φυσικό να προκληθεί, λοιπόν, ένταση κατά τη συνάντηση αυτή, λόγω της απαντήσεως αυτής του Ελ Σαράα, ο οποίος έσπευσε να συμπληρώσει : «η Συρία δεν διευκολύνει κατ ουδένα τρόπο την τρομοκρατία και το Ρ.Κ.Κ. και ότι σέβεται την εδαφική ακεραιότητα της Τουρκίας». Εδήλωσε, όμως, ο ίδιος, ότι κατά τις επαφές του με τον κ. Τσετίν και την κ. Τσιλέρ, εξέφρασε τη δυσαρέσκεια της κυβερνήσεώς του σε ότι αφορά το ζήτημα της διανομής του νερού του Ευφράτη και υπενθύμισε στην τουρκική πλευρά ότι είχε δεσμευθεί για την υπογραφή συνθήκης, μέχρι το τέλος του ήδη παρελθόντος έτους, με θέματο διακανονισμό της κατανομής των νερών του ανωτέρω ποταμού μεταξύ των δύο χωρών. Η απάντηση, όμως, που διέρευσε από αρμοδίους κύκλους του τουρκικού ΥΠΕΞ, ότι δηλ. «δεν τίθεται θέμα υπογραφής συμφωνίας σχετικά με το νερό», ενέτεινε τη δυσαρέσκεια της συριακής πλευράς και τη σύγχυση στις τουρκοσυριακές σχέσεις⁵⁰. Δεν θα έπρεπε όμως να μας διαφύγει το γεγονός ότι από πλευράς Δαμασκού, υπάρχει ένα ακόμη μέσο άσκησης πιέσεων προς την Άγκυρα ως αντίβαρο στην τουρκική υδρογεωπολιτική. Πρόκειται για την παρουσία σημαντικής αρμενικής παροικίας στο συριακό έδαφος η οποία και αποτελεί γέφυρα καλών σχέσεων της Δαμασκού με το Γιερεβάν. Οι συριακή κυβέρνηση προτρέπει να ενισχύει τα μέλη της αρμενικής κοινότητας να μετοικήσουν στην ανεξάρτητη

49. Βλ. πρωτοσέλιδο εφημερίδας «*Τζουμχουριέτ*» της 15ης/11/1993. Εκεί, η Πρωθυπουργός της Τουρκίας απαντά σε ερώτηση σχετικά με το εάν η Τουρκία θα χρησιμοποιήσει το νερό, ως όπλο, έναντι της Συρίας και αναφέρει : «Η Τουρκία δεν θέλει να χρησιμοποιήσει τίποτα εναντίον κανενός. Όμως το δικαίωμα και η δυνατότητα αυτή είναι της Τουρκίας. Διότι σε όλα τα μέρη του κόσμου απόπου αναβλύζει το νερό, το δικαίωμα χρήσης του ανήκει στην χώρα εκείνη. Η Τουρκία δεν θα παραιτηθεί από το δικαίωμα χρήσης του νερού, όμως θέλουμε να δώσουμε και στους φίλους μας. Όσο διαρκούν οι καλές σχέσεις με τους γείτονές μας, θα τους δίνουμε». Πρόκειται για δημοσίευση της συνεντεύξεως της κ. Τσιλέρ που εδόθη στο μαγκαζίνο "Πανόραμα" του τουρκικού ιδιωτικού καναλιού "Κανάλ 6", στις 14/11/1993.

50. Βλ. εφημερίδες «*Χουριέτ*» και «*Σαμπάχ*» της 6ης/02/1994.

πλέον Αρμενία, όπου αυτοί κατατάσσονται στις ένοπλες δυνάμεις. Επίσης, ενισχύει την Αρμενία με οπλισμό πράγμα που ερεθίζει την Άγκυρα η οποία με τη σειρά της κατηγορεί τη Δαμασκό ότι «καλύπτει και ενισχύει δραστηριότητες του Μυστικού Αρμενικού Στρατού (ASALA)».

Από την άλλη πλευρά οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είναι σχετικά περιορισμένες, αλλά, παρό τις πολιτικές τους τριβές, το διαμετακομιστικό εμπόριο και οι ανταλλαγές προϊόντων (ζώα τουρκικής προελεύσεως έναντι συριακών δημητριακών) γνωρίζουν άνθηση.

3. Σχέσεις Τουρκίας-Ιρακ

Οι δύο χώρες βρίσκουν πολύ συχνά πεδίο συννεοήσεως στον τομέα που αφορά τις κουρδικές αυτονομιστικές διεκδικήσεις. Παρατηρούμε μια σιωπηλή έως εξώφθαλμη στρατιωτική συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών που διαγράφεται ανάγλυφα μετά το χουντικό πραξικόπημα του στρατηγού Εβρέν στην Τουρκία, το 1980.

3.1. Το Κουρδικό ζήτημα ως αντίβαρο στη διμερή γεωπολιτική των υδάτων⁵¹

Οι τουρκικές επιθέσεις εναντίον των Κούρδων του Β. Ιράκ συνέπεσαν πολλές φορές με τις στρατιωτικές επιθέσεις της Βαγδάτης εναντίον των ιρακινών κουρδικών οργανώσεων, όπως η Πατριωτική Ένωση του Κουρδιστάν (U.P.K. - P.U.K) και το Δημοκρατικό Κόμμα του Κουρδιστάν (P.D.K. - D.P.K.)⁵².

Έχει ήδη αναφερθεί η συνθήκη που η Τουρκία και το Ιράκ προσυπέ-

51. Για περισσότερα στοιχεία που αφορούν διεθνείς καταγγελίες εναντίον της Τουρκίας σε ό,τι αφορά στους χειρισμούς της για το κουρδικό ζήτημα βλ. : Ι.Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992, σ.σ. : 222-227

52. Μερικά στοιχεία για το κουρδικό στοιχείο στην περιοχή μεταξύ Ιράν, Ιράκ, Τουρκίας και Συρία θα είναι χρήσιμα για τον αναγνώστη. Το κουρδικό στοιχείο πληθυσμιακά έχει τις εξής κατανομές : στην Τουρκία 12 εκ. επί συνόλου τουρκικού πληθυσμού 58 εκ., στο Ιράν 6 εκ. επί συνόλου 56 εκ., στο Ιράκ 3,5-4 εκ. επί συνόλου 18 εκ. και στη Συρία 800.000-1 εκ. επί συνόλου 13 εκ. Περί τις 300.000 Κούρδοι ζούν στις περιοχές του Καυκάσου και της Κ. Ασίας, αρκετές δεκάδες χιλιάδες ζούν στη Βυρητό και η συνολική κουρδική διασπορά στην Ευρώπη ανέρχεται σε 600.000 άτομα.

γραψαν τον Οκτώβριο του 1984 επί του «δικαιώματος της αμέσου⁵³ καταδίωξης». Δεδομένου, όμως, του γεγονότος ότι το Ιράκ εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε πόλεμο με το Ιράν, το οποίο κινούσε μέρος των νημάτων της κουρδικής εξέγερσης, οι διώξεις των Κούρδων από τα τουρκικά στρατιωτικά αποσπάσματα διενεργούντο με κάθε άνεση στα εδάφη του Β. Ιράκ και με τις ευλογίες της Βαγδάτης, όπως και η πρόσφατη επανάληψή του, του Μαρτίου-Απριλίου '95, την οποία έχουμε επαρκώς σχολιάσει ανωτέρω.

Η δυσαρέσκεια όμως της Βαγδάτης, η οποία ακολούθησε τον αποκλεισμό της από το Συρο-Τουρκικό οικονομικό πρωτόκολλο του 1987⁵⁴ και ιδιαίτερα η μη πρόσκλησή της στις Συρο-τουρκικές συζητήσεις για την κατανομή των υδάτων του Ευφράτη, την οδήγησαν σε μια εφεκτική-θαλεγα ελαστική-στάση στο ζήτημα της συνεργασίας της με την Τουρκία με σκοπό την εξόντωση των κουρδικών πληθυσμών και την συντριβή της κουρδικής εξέγερσης. Έτσι, ήδη από το 1988, το Ρ.Κ.Κ. αρχίζει να αποκτά περισσότερη άνεση στις επιχειρήσεις του εναντίον του τουρκικού στρατού με βάση εξορμήσεις τα εδάφη του Β. Ιράκ.

Μετά το πέρας του Περσο-ιρακινού πολέμου και τη συντριβή της κουρδικής εξέγερσης στο Β. Ιράκ με ωμότητες και ομαδικές σφαγές μεταξύ των οποίων και η διαβόητη σφαγή της Χαλαμπίγια (το Μάρτιο

[Βλ. E. Picard (sous sa direction), *La question Kurde*, Ed. Complexe, Paris, 1991, p. 9]. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι «17 τουρκικές επαρχίες επί συνόλου 73, διεκδικούνται από το κουρδικό στοιχείο. Ο πληθυσμός τους ανήρχετο το 1980 σε 35,9% αστικός και 64,1% αγροτικός, ενώ το 1985 σε 41% αστικός και 59% αγροτικός» (ibid, σ. 44, πηγή : M. Sönmez, *Dogu Anadolu'nun Hikâyesi*, Ankara, Arkadas Yayinlari, s.d.).

53. «droit de suite à chaud». Π.χ. Στις 18 Ιουλίου 1991, οι κούρδοι "πεσμεργάς" (=πολεμιστές που βαδίζουν μπροστά απ' το θάνατο) κατέλαβαν εκ νέου τη Σουλείμανίγια στο Ιράκ και τον Οκτώβριο του 1991 εξετέλεσαν περίπου εξήντα ιρακινούς στρατιωτικούς που συνέλαβαν σ' αυτήν την πόλη σε αντίποινα των βομβαρδισμών της Ιρακινής αεροπορίας. Τον Αύγουστο όμως, του 1991, η τουρκική αεροπορία, συμφώνως προς το «δικαίωμα αμέσου διώξεως» έκανε χρήση του ιρακινού εναερίου χώρου και βομβάρδισε ανηλεώς τους κουρδικούς πληθυσμούς της γειτονικής ιρακινής επαρχίας του Ερμπίλ -με σκοπό την «εκδίωξη των μελών του PKK» στην περιοχή. Η επιχείρηση αυτή της τουρκικής αεροπορίας, έγινε δεκτή με απόλυτη ικανοποίηση από τη Βαγδάτη.

54. Βλ. : «Πρωτόκολλο επί θεμάτων οικονομικής συνεργασίας μεταξύ της Δημοκρατίας της Τουρκίας και της Αραβικής Δημοκρατίας της Συρίας». Τα άρθρα 6-10 αναφέρονται στις σχετικές συμφωνίες για τα ύδατα. Πηγή : *T.C. Resmî Gazete*, 10 Aralık 1987, Kodu 101287.

του 1988) με χημικά όπλα που χρησιμοποίησε εναντίον των κουρδικών πληθυσμών το καθεστώς της Βαγδάτης, περίπου 60.000 Κούρδοι⁵⁵ πέρασαν στα τουρκικά εδάφη⁵⁶. Ο ιρακινός στρατός δεν έδειξε τη διάθεση να τους ακολουθήσει και τα πράγματα τον δικαίωσαν εφόσον η κυβέρνηση της Άγκυρας έκανε (βλ. υποσημείωση 3) πάν το δυνατόν για να εξυπηρετήσει τη Βαγδάτη, όταν αυτή θα ήταν σε θέση να «αξιοποιήσει» την «προσφορά» της, δηλαδή μετά τη λήξη του πολέμου που ήταν, έστω και με πολλές απώλειες, νικηφόρος για το Ιράκ. Έτσι, η κουρδική γενοκτονία, από το Ιράκ αυτή τη φορά και υπό το ευτυχές βλέμμα της Άγκυρας, συνεχίστηκε αμέσως μετά τη λήξη της περσοϊρακινής συρράξεως⁵⁷. Η Τουρκία όμως δεν περιορίζεται στην πολιτική των στρατιωτικών διώξεων εναντίον των Κούρδων των Ν/Α εδαφών της. Φροντίζει να φανεί επίσης αρεστή στους Κούρδους του βορείου Ιράκ, κάνοντας μνεία δια χειλέων του εκπροσώπου του τουρκικού ΥΠΕΞ κ. Φερχάτ Αταμάν⁵⁸ στα συνταγματικά τους δικαιώματα (συμφώνως προς το ιρακινό σύνταγμα) για αυτονομία, με σκοπό την διαίρεση του ενιαίου

55. Βλ.: Picard, E. (1990) : «Les relations entre la Turquie et ses voisins arabes : les contraintes idéologiques à celles de la géostrategie». Exposé présenté au colloque de Strasbourg sur la Turquie, novembre 1990 in *Magreb-Machteq*, No 138, oct.-dec. 1992, p. 58.

56. Είναι σκόπιμο, όμως, να παρακολουθήσουμε την τύχη των προσφύγων αυτών στα τουρκικά εδάφη, ώστε να έχουμε και μια εικόνα της συμπεριφοράς της Τουρκίας έναντι των δυστυχισμένων αυτών ανθρώπων που ζήτησαν σ' αυτήν καταφύγιο, όπως και την αντίληψη του καθεστώτος της σε ό,τι αφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα. Μεταφέρω σε δική μου μετάφραση από το Χρονικό της Διευθούς Αμνηστίας, Αύγουστος 1990 : «Περισσότεροι από 100.000 Κούρδοι κατέφυγαν στο Ιράν και στην Τουρκία όπου στοιβάχτηκαν σε στρατόπεδα προσφύγων. Η Άγκυρα η οποία δεν είχε καμία διάθεση να προσφέρει διαρκές άσυλο στους ανθρώπους αυτούς [...] απείλησε να τους επαναπατρίσει δια της βίας. Για να τους αναγκάσει δε να επιστρέψουν πίσω στο Ιράκ, η τουρκική κυβέρνηση μείωσε τις ποσότητες τροφής και νερού, μείωσε την ιατρική περίθαλψη, επέβαλε υποχρεωτικό περιορισμό στο ωράριο φωτισμού των εγκαταστάσεών τους και μείωσε τις μετακινήσεις τους.» (La chronique d' Amnesty, no 45, août 1990 in Chapour Haghighat, *Histoire de la crise du Golfe*, Ed. Complexes, Paris, 1992, p. 103.).

57. Ο Σαντάμ Χουσεΐν βομβάρδισε ανηλεώς τις συνοριακές ζώνες μεταξύ Β. Ιράκ διαγράφοντας από το χάρτη 5.000 κουρδικά χωριά.

58. Λίγες ημέρες πριν την προγραμματισμένη διήμερη επίσκεψη του ιρακινού Υφυπουργού των Εξωτερικών Δρος Ριάντ αλ-Καϊσί, στην Άγκυρα στα μέσα Ιανουαρίου 1994, ο κ. Αταμάν εδήλωσε ότι : «Το ιρακινό σύνταγμα περιλαμβάνει άρθρα που δίνουν το δικαίωμα στους Κούρδους του Β. Ιράκ να αποκτήσουν αυτονομία» και ότι «το Ιράκ έχει, όντως, παραχωρήσει αυτονομία στους κουρδικούς του πληθυσμούς

δυνητικά κουρδικού μετώπου μεταξύ των ένθεν και ένθεν των τουρκο-ιρακινών συνόρων κουρδικών πληθυσμών. Το τουρκικό αυτό στρατήγημα μάλλον εστέφθη από επιτυχία, εάν εξετάσουμε τη στάση των Μπαρζαντί-Ταλαμπανί στην πρόσφατη γενοκτόνο επίθεση που εξαπέλυσε η Τουρκία εναντίον του κουρδικού λαού του Β. Ιράκ. Δεν στοιχειύει όμως μόνο εκεί η Άγκυρα. Ο σχεδιασμός της είναι αληθώς αξιοθαύματος, άν και σχετικά απλοϊκός, όπως και ευανάγνωστος : Αφενός μεν σκοπό έχει να ασκήσει πιέσεις στην ούτως ή άλλως ευρισκομένη σε διεθνή απομόνωση κυβέρνηση του Ιράκ, ώστε η Βαγδάτη να αποδεχθεί να παραχωρήσει στην Άγκυρα το ήμισυ τουλάχιστον του πετρελαίου του περιεχομένου στον σφραγισθέντα κατά την ιρακο-κουβείτιανή κρίση, αγωγό πετρελαίου Κιρκούκ-Γιουμουρταλίκ, αφετέρου ωθεί τους Τουρκομάνους του Β. Ιράκ σε δηλώσεις δήθεν διεκδικήσεως αυτονομίας, όμοιες προς αυτές των Κούρδων της περιοχής με το αιτιολογικό της ίσης μεταχείρισης των μειονοτήτων του Β.Ιράκ, και, κατά τρίτον, αποσκοπεί πάντα στα πετρελαϊκά κοιτάσματα της Μοσούλης και του Κερκούκ. Οι κινήσεις αυτές γίνονται σε συνεργασία του ηγέτου των τουρκομάντων του Β. Ιράκ, κ. Μουτζαφέρ Αρσλάν, με το τουρκικό ΥΠΕΞ⁵⁹ και έχουν ως στόχο την ανατροπή των υπεσχημένων της Άγκυρας προς τους Κούρδους του Β. Ιράκ, με την δικαιολογία (έναντι των κούρδων ηγετών) ότι οι κινήσεις αυτές των Τουρκομάνων δημιουργούν φόβους στην διεθνή κοινότητα για αλυσιδωτές αντιδράσεις αυτονομίσεων που θα μπορούσαν να συμπεριλάβουν και τους σιίτες του Ν. Ιράκ και να

το 1975». Είναι εμφανές ότι λησμονεί την, μετά τρία χρόνια, σφαγή δια χημικών αερίων των Κούρδων της Χαλαμπίγια από το καθεστώς της Βαγδάτης.

59. Ο ίδιος, ο κ. Αρσλάν, αναφέρει στην *Turkish Daily News* της 5ης/01/1994 : «Οι αξιωματούχοι του τουρκικού ΥΠΕΞ, με τους οποίους βρισκόμαστε σε συνεχή επαφή, τονίζουν ότι φροντίζουν τα δικαιώματα των Τουρκομάντων». Μεταξύ άλλων ο κ. Αρσλάν δήλωσε ότι «Μια αυτόνομη περιοχή για τους Κούρδους του Β. Ιράκ δεν είναι αποδεκτή» και ότι «εάν ένα τέτοιο δικαίωμα εδίδετο στους Κούρδους, θα έπρεπε να δοθεί και στους Τουρκομάνους. Αν μια ομοσπονδία επρόκειτο να ιδρυθεί δια τους Κούρδους γιατί να μην συμβεί το ίδιο και δια τους Τουρκομάνους». Από την άλλη όμως πλευρά άφησε να διαφανεί πόσο ο ίδιος πιστεύει σε αυτά που δήθεν «διεκδικεί» λέγοντας : «Το αυτόνομο σύστημα έχει εφαρμοστεί και πριν στο Ιράν και δεν λειτούργησε, Γιατί τώρα πρέπει να ξαναδοκιμασθεί;». Συνέχισε δε ο κ. Αρσλάν τονίζοντας, όπως είπε, στους αρμοδίους του τουρκικού ΥΠΕΞ, λίγες μέρες πριν την πραγματοποίηση της τριμερούς συνόδου Τουρκίας-Ιράν και Συρίας, ότι «ο στόχος του κόμματός του είναι να εξασφαλίσει τα ίδια οφέλη δια τους Τουρκομάνους με αυτά που πιθανόν να εξασφαλίσουν οι Κούρδοι».

οδηγήσουν αφενός μεν στη διάλυση του Ιράκ, αφετέρου δε στην ισχυροποίηση του καθεστώτος της Τεχεράνης στην περιοχή, πράγμα που επίσης δημιουργεί φόβους και δυσφορία στη διεθνή κοινότητα. Φόβους, που υποτίθεται ότι εξαναγκάζουν την Άγκυρα να προβαίνει στην υλοποίηση των υποσχέσεών της προς την ιρακο-κουρδική πλευρά.

Συμπέρασμα : τα μηνύματα που στέλνει η Τουρκία προς τους δρώντες της περιοχής είναι τα εξής :

- α) Οι Κούρδοι πρέπει να επαφίενται στις καλές προθέσεις της Άγκυρας, οι οποίες θα ενεργοποιηθούν σε "ευθετότερο" χρόνο και να μην υποθάλπουν τις «τρομοκρατικές» ενέργειες των ομοεθνών τους στα εδάφη της Ν/Α Τουρκίας.⁶⁰
- β) Προς το Ιράκ αποστέλλει το μήνυμα ότι αυτή κρατά στα χέρια της τα νήματα δύο εθνικών κοινωνικών σχηματισμών στα εδάφη του και, ως εκ τούτου, η Βαγδάτη έχει κάθε συμφέρον να αφουγκράζεται τις επιθυμίες της. Και αυτό διότι μια δυσαρεστημένη Άγκυρα θα μπορούσε να στραφεί στην ικανοποίηση των αυτονομιστικών αιτημάτων των «φίλων» της εις βάρος φυσικά των ιρακινών συμφερόντων:
- γ) Οι «προηγηθείσες» της επισκέψεως του ιρακινού ΥφΥΠΕΞ, δηλώσεις Αρσλάν και Αταμάν και το περιεχόμενο των διμερών συνομιλιών του με την τουρκική κυβέρνηση, δηλ. η εκκένωση του τουρκο-ιρακινού πετρελαίου από τον αγωγό Κιρκούκ-Γιουμουρταλίκ, μας κάνουν να αντιληφθούμε το λόγο που οδηγεί την Άγκυρα στην «κινητικότητα» αυτή. Η Τουρκία ισχυρίζεται ότι το πετρέλαιο παραμένει στον αγωγό από το 1990, όταν κατ' επιταγήν του ΟΗΕ, σφραγίσθηκε λόγω των εχθροπραξιών.

Θα πρέπει όμως η Τουρκία, εάν προτίθεται να συνεχίσει να ασκεί αυτήν την πολιτική, να απαντήσει πρωτίστως, στα εξής ερωτήματα :

- α) Γνωρίζει η Άγκυρα ότι δεν είναι σε θέση να κερδίσει την εμπιστοσύνη των Κούρδων του Β. Ιράκ και ότι μόνον την αναγκαστική

60. Δεν φαίνεται όμως να έχουν πεισθεί γι' αυτό οι Κούρδοι του Ιράκ, εάν λάβουμε υπόψη τη δήλωση του Νετσιφβάν Μπαρζανί, του ηγέτη του Κουρδικού Δημοκρατικού Κόμματος, ο οποίος με την ευκαιρία της αναχώρησής του με αντιπροσωπεία των Κούρδων του Ιράκ για την Άγκυρα στις 3/05/1995, εδήλωσε ότι «θα είναι πολύ δύσκολο οι Κούρδοι να συνεργασθούν με τους Τούρκους, οι οποίοι εξόργισαν τους ντόπιους με την εισβολή, λεηλατώντας και βομβαρδίζοντας αδιακρίτως». Πρόσθεσε επίσης ότι : «όλοι αντιλαμβάνονται πως οι αντάρτες δεν πολεμούνται έτσι».

- ανοχή τους εξασφαλίζει, λόγω των διωγμών και των σφαγών που υφίστανται και αυτοί από τα στρατεύματα του Σαντάμ Χουσεΐν;
- β) Γνωρίζει, ακόμη, η Άγκυρα, ότι θα είναι μεγάλη η οργή της Δύσεως και σκληρότατη η απάντησή της σε εκείνον τον μαθητευόμενο μάγο ο οποίος θα απελευθερώσει το σιιτικό "τζίν" της ιρακινής ισλαμικής επανάστασεως από το λυχνάρι του;
- γ) Γνωρίζει η Άγκυρα ότι κάθε απίσχναση των δυνάμεων του Ιράκ, πολλώ μάλλον, η διάλυσή του, ενισχύει και ενδυναμώνει όχι μόνον την Τεχεράνη και το ισλαμιστικό κίνημα, το οποίο ήδη κατατρώγει τα σπλάχνα της τουρκικής κοινωνίας και του πολιτικού της συστήματος αλλά ενισχύει τον έτερο ισχυρό της αντίπαλο στην περιοχή : τη Συρία του Άσαντ;
- δ) Γνωρίζει η Άγκυρα πώς εκτιμά το Τελ Αβίβ μια τέτοια προοπτική εμμέσου ενισχύσεως της Δαμασκού, τη στιγμή που η κυβέρνησή του βρίσκεται σε φάση διαπραγματεύσεων με αυτήν για τα υψίπεδα του Γκολάν;
- ε) Γνωρίζει η Άγκυρα ότι με αυτές τις μεθοδεύσεις, για πολλοστή φορά, αντιστρατεύεται τα συμφέροντα του μοναδικού σταθερού και φερέγγυου στρατηγικού συμμάχου της Δύσεως στην περιοχή της Γονίμου Ημισελήνου, δηλ. του Ισραήλ;

3.2. Το ζήτημα των ιρακινών πετρελαϊκών αγωγών ως σημείο εξάρτησης της Βαγδάτης από την Άγκυρα

Σε ό,τι αφορά τις τουρκο-ιρακινές σχέσεις παρατηρείται κάποια άνθηση από τις αρχές τις δεκαετίας του '80 παρά το αμοιβαίο κλίμα δυσπιστίας και τους εξ αμοιβαίων των πλευρών διατυπωθέντες φόβους περί υπερβολικής αλληλεξαρτήσεως. Από τα ιρακινά pipe-lines μεταφέρονται μέσω Τουρκίας περί το 1,5 Μβ/ημέρα⁶¹ ιρακινού πετρελαίου, μέγεθος που αντιπροσωπεύει τα τρία τέταρτα της πετρελαϊκής παραγωγής της Βαγδάτης της προοριζομένης για εξαγωγή, και τούτο ιδιαίτερα μετά τη διακοπή της λειτουργίας του Συρο-ιρακινού αγωγού Βαγδάτης-Μπανιάς (Συρία) το 1982⁶². Βέβαια, μετά το 1984, η κατάσταση άρχισε

61. 1 Μβ/ημέρα = 1.000.000 βαρέλια/ημέρα

να βελτιώνεται για το Ιράκ σε ό,τι αφορούσε τη διέλευσή του προς εξαγωγή πετρελαίου του μέσω τουρκικών εδαφών, με την πραγματοποιηθείσα αύξηση της παροχής του πετρελαιαγωγού Κιρκούκ-Ντορτυόλ που επέτρεψε στο Ιράκ να αυξήσει τις εξαγωγές του κατά 1Μβ/ημέρα.

Ακόμη, το 1987, ένας νέος παράλληλος πετρελαιαγωγός μεταξύ Κιρκούκ και Γιουμουρταλίκ (Τουρκία), επέτρεψε στο Ιράκ να εξάγει-αθροιστικά- από βορρά την ανωτέρω ποσότητα των 1,5 Μβ/ημέρα. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι αγωγοί αυτοί όπως και τα σημαντικά κοιτάσματα πετρελαίου της Μοσούλης, του Κιρκούτ και του Ντιγιαρμπεκίρ βρίσκονται σε εδάφη που κατοικούνται κατ' εξοχήν από κουρδικούς πληθυσμούς αλλά και τα οποία ουδέποτε η Άγκυρα έπαψε να θεωρεί ως στρατηγικούς στόχους της⁶³. Η Τουρκία αφενός μεν εισήγαγε το 60% των αναγκών της σε πετρέλαιο από το Ιράκ και μάλιστα ένα μέρος του υπό καθεστώς ειδικών προνομιακών τιμών, αλλά και εισέπρατε σημαντικά τέλη διελεύσεως για το υπόλοιπο. Επίσης πρέπει να επισημάνουμε τις πολλές Joint-ventures οι οποίες έχουν συναφθεί μεταξύ των δύο χωρών όπως η διασύνδεση δικτύων ηλεκτροδοτήσεως ή η κατασκευή μιας διεθνούς σιδηροδρομικής γραμμής προς την κουρδική περιοχή της συνοριακής πόλεως του Ζάχο (Β/Δ Ιράκ)⁶⁴ που γειτνιάζει και με τον ιρακινό-τουρκικό πετρελαιαγωγό Κιρκούκ-Αλεξανδρέτας. Η περιοχή αυτή βρίσκεται ουσιαστικά σήμερα υπό τον έλεγχο των αμερικανικών και των υπολοίπων συμμαχικών δυνάμεων που έλαβαν μέρος στην τελευταία ιρακο-κουβέιτιανή σύρραξη, λόγω της εξαγγελθείσας στις 3 Απριλίου

62. Προς το τέλος του περσοϊρακινού πολέμου το επίπεδο των ιρακινών πετρελαϊκών εξαγωγών από κάθε δυνατή οδό, έφθασε τα 2 Μβ/ημέρα. Μέχρι σήμερα το Ιράκ δεν έχει καταφέρει να επανέλθει στο επίπεδο των εξαγωγών πετρελαίου που είχε διαμορφώσει πριν την έναρξη των εχθροπραξιών.

63. Βλ. σχετική δήλωση του τούρκου Προέδρου κ. Σ. Ντεμιρέλ, ο οποίος στις 2 Μαΐου 1995, δήλωσε ότι «τα σύνορα είναι η γραμμή του πετρελαίου: Η Τουρκία αρχίζει εκεί όπου τελειώνει το πετρέλαιο. Τα χάραξαν γεωλόγοι και δεν αποτελούν μέρος του Εθνικού Συμφώνου...». Ο Ντεμιρέλ ισχυρίστηκε επίσης πως η ιρακινή επαρχία της Μοσούλης «δεν αφέθηκε στο Ιράκ με τη Συνθήκη της Λωζάννης» και πως «η Μοσούλη ανήκει ακόμη στην Τουρκία»!! (Ελευθεροτυπία, 3/05/95, άρθρο με τίτλο : "Νέα σύνορα με Ιράκ ζητεί ο Ντεμιρέλ").

64. Στην περιοχή αυτή, έστω και με καθυστερημένες ενέργειες των αμερικανικών, αγγλικών, γαλλικών, καναδικών και ολλανδικών δυνάμεων, δημιουργήθηκε μια «ζώνη ασφαλείας» που επέβαλε στη Βαγδάτη την απόσυρση των δυνάμεών της ώστε να επιτραπεί στους κουρδικούς πληθυσμούς οι οποίοι είχαν διαφύγει προς τα εδάφη του Ιράν και της Τουρκίας να επιστρέψουν στις εστίες τους στις περιοχές του Β/Δ Ιράκ.

1991 από τον τ. Πρόεδρο Μπούς «ζώνης απαγορεύσεως πτήσεων και επεμβάσεων ιρακινών δυνάμεων» βορειότερα του 36ου παραλλήλου, ο οποίος διέρχεται 50 χλμ. νοτιότερα της Μοσούλης⁶⁵. Ο όγκος των διμερών εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο πλευρών αυξήθηκε σημαντικά κατά την περίοδο του περσοϊρακινού πολέμου αλλά μετά το πέρας του, το Ιράκ παρουσίαζε χρέος ύψους \$ USA 2 δις⁶⁶ έναντι της Άγκυρας. Η Τουρκία, λοιπόν, δικαίως επιδεικνύει ιδιαίτερη σπουδή για την επαναλειτουργία των ιρακινών πετρελαιοαγωγών που καταλήγουν στο λιμάνι της Αλεξανδρέτας, και οι οποίοι σταμάτησαν τη λειτουργία τους τον Αύγουστο του 1990, αμέσως μετά την πραγματοποιηθείσα εισβολή του Ιράκ στο Κουβέϊτ. Φαίνεται, όμως, ότι μάλλον ασκεί πολιτική εκβιασμού προς την ιρακινή κυβέρνηση προσπαθώντας να επιτύχει το μεγαλύτερο δυνατό όφελος από την υπό διεθνές εμπάργκο Βαγδάτη. Πράγμα που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι, όταν ο ιρακινός Υπουργός των Εξωτερικών κ. Ταρέκ Αζίζ επισκέφθηκε την Άγκυρα τον Ιούνιο του 1991⁶⁷, με σκοπό την διεξαγωγή συνομιλιών για την επαναλειτουργία αυτών των αγωγών, αντιμετώπισε υπερβολικές απαιτήσεις από της τουρκικής πλευράς σε ό,τι αφορούσε τα δικαιώματα διελεύσεως και τις δαπάνες εκμεταλλεύσεως⁶⁸.

3.3. Το νερό στις σχέσεις της Τουρκίας με τη Συρία και το Ιράκ

Είναι γεγονός, όπως είδαμε, ότι όλες οι προσπάθειες που έγιναν μεταξύ των τριών κρατών για τη χρήση των νερών του Ευφράτη και του Τίγρη αλλά και του Ορόντη -σε ό,τι αφορά τις σχέσεις Συρίας-Τουρκίας- δεν απέδωσαν κανένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα που να ικανοποιεί όλες τις πλευρές. Δεν υπάρχει, κατά πρώτο λόγο καμία τριμερής συμφωνία που να καλύπτει το ζήτημα της κατανομής και εκμεταλλεύσεως των υδάτων της λεκάνης της Τίγρη και του Ευφράτη. Η Συνθήκη της Λωζάνης του 1923 περιείχε μια ρήτρα η οποία επέβαλε στην Τουρ-

65. Άρα δεν πρέπει να ανησυχούμε εμείς στη Δύση για πετρέλαια της περιοχής της Μοσούλης. Είναι σε καλά χέρια!

66. N. Beschorner, *ibid.* p. 58.

67. Ο πόλεμος του Κόλπου τελείωσε επισήμως στις 3 Απριλίου 1991 μετά την Απόφαση 687 του Σ.Α. του ΟΗΕ που εξαναγκάζει το Ιράκ σε καταστροφή των μη συμβατικών του όπλων και των βαλλιστικών του πυραύλων.

68. Βλ. *Middle East Economic Survey*, 7/10/1991.

κία να συμβουλευέται το Ιράκ πριν προβεί σε οποιοδήποτε υδραυλικό έργο.

Η Συνθήκη του Χαλεπίου του 1930 περιείχε σύντομη αναφορά στα δικαιώματα της Συρίας επί των υδάτων του Τίγρη, ενώ το Σύμφωνο φιλίας και καλής γειτονίας μεταξύ Άγκυρας και Βαγδάτης που υπεγράφη στην Άγκυρα το 1946 έθετε και πάλι την ίδια ρήτρα περί υποχρεώσεως της Τουρκίας να ζητήσει την συμβουλή της Βαγδάτης πριν προβεί σε οποιοδήποτε υδραυλικό έργο στον Ευφράτη ή στον Τίγρη⁶⁹. Οι συνθήκες όμως αυτές, δεν απεδείχθησαν ικανές όταν «δοκιμάστηκαν» στην πράξη από την τουρκική διοίκηση. Ουδεμία εξ αυτών έγινε σεβαστή, ως είθισται άλλωστε, από την Άγκυρα.

Τα έτη 1974-75, όταν η Τουρκία και η Συρία δεσμεύθηκαν αμοιβαία σε μεγαλεπίβολα προγράμματα κατασκευής φραγμάτων, σοβαρές τριβές εκδηλώθηκαν μεταξύ των τριών κρατών εν όψει της εξευρέσεως δικαίου καθεστώτος εκμεταλλεύσεως των υδάτων του Ευφράτη. Η κατασκευή του φράγματος του Κεμπάν από την Τουρκία προκάλεσε την ανησυχία και τις επίσημες καταγγελίες της Συρίας, διότι η Βαγδάτη ανησυχούσε κυρίως μήπως αναδειχθεί η Τουρκία σε κράτος με δυνατότητες να ελέγχει τον ποταμό κατά τα ανάντη. Είναι σαφές ότι το οποιοδήποτε αντικειμενικά ευεργετικό μέτρο ληφθεί στο ζήτημα της διευθέτησης της ροής των ανωτέρω ποταμών θα διυλισθεί πρωτίστως από τα πολιτικά φίλτρα των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων και θα απορριφθεί ή θα γίνει αποδεκτό, με γεωπολιτικά και όχι τεχνοκρατικά κριτήρια. Η αντίληψη αυτή των δύο αραβικών χωρών, ας μη γελοιομάστε, τροφοδοτήθηκε και από την επιδειχθείσα στάση της Τουρκίας σε ό,τι αφορούσε στο σεβασμό των συμφωνιών της Λωζάνης και Χαλεπίου, αλλά και του «Συμφώνου φιλίας και καλής γειτονίας» με τις δύο εξεταζόμενες χώρες. Για το λόγο αυτόν άλλωστε, η μονόπλευρη απόφαση της Τουρκίας για την υλοποίηση του προγράμματος GAP, εξελήφθη ως επιθετική και απρεπής ενέργεια από τους δύο Άραβες γείτονές της. Επιπλέον, έγινε αισθητή στη διεθνή κοινότητα, για ακόμη μια φορά, η απουσία των καταλλήλων συμβουλευτικών μηχανισμών που θα μπορούσαν να ρυθμίζουν αυτού του είδους τις πρωτοβουλίες. Παρ' όλ' αυτά δεν διεκόπησαν οι διμερείς συνομιλίες που αφορούσαν τα ζητήματα των υδατίνων πόρων. Το 1982 η Τουρκία και το Ιράκ συνέστησαν μια μικτή τεχνική

69. Βλ. : Saliba, S.A., *The Jordan River Dispute*, Martinus Nijhoff, 1968, p. 59.

επιτροπή στην οποία προσετέθη και η Συρία ένα χρόνο μετά (1983). Η επιτροπή λειτούργησε κανονικά μέχρι τον Ιούνιο του 1990 για γενικές συζητήσεις και ανταλλαγή πληροφοριών⁷⁰. Η 16η συνεδρίασή της η οποία έπρεπε να λάβει χώρα στις 4 Αυγούστου του 1990, δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της εκδήλωσης του πολέμου του Κόλπου, μετά την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ και η διακοπή των εργασιών της συνεχίστηκε μέχρι το Σεπτέμβριο του 1992.

Στις 3 Αυγούστου 1992, κατά τη διάρκεια επισκέψεως στη Δαμασκό του τούρκου Υπουργού των Εξωτερικών κ. Χικμέτ Τσετίν, η Άγκυρα δεσμεύθηκε να τηρήσει τις ποσοτώσεις που καθορίστηκαν το 1987 υπό τον όρο και η Συρία να σεβασθεί το αμοιβαίο Σύμφωνο Ασφαλείας του Απριλίου του 1992. Η συνεδρίαση, όμως, που έλαβε χώρα στην Άγκυρα, ένα μήνα μετά, κατέληξε σε αδιέξοδο υπό το βάρος των καταγγελιών της Συρίας εναντίον της Τουρκίας η οποία κατηγορείτο από τη Βαγδάτη ότι απέρριπτε κάθε λύση που προϋπέθετε «ισότιμη κατανομή» των υδάτων. Το πρωτόκολλο οικονομικής συνεργασίας που υπεγράφη μεταξύ Συρίας και Τουρκίας τον Ιούλιο του 1987⁷¹ μεταξύ άλλων είχε προβλέψει και την προμήθεια μιας *minimum* εγγυημένης ποσότητας νερού του Ευφράτη σε αντάλλαγμα της συνεργασίας της Δαμασκού στα θέματα διασυνοριακής ασφάλειας, όπως προαναφέραμε. Η υπογραφή του ανωτέρω πρωτοκόλλου προκάλεσε τις διαμαρτυρίες του αντιπροέδρου της ιρακινής κυβέρνησης Ταχά Γιασίν Ραμαντάν, ο οποίος, κατά την επίσκεψή του στην Άγκυρα, εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του στον τότε πρόεδρο Οζάλ για το γεγονός του αποκλεισμού του Ιράκ από τις διαπραγματεύσεις αυτές που αφορούσαν στα ζητήματα του νερού Ευφράτη. Ο τούρκος Πρόεδρος τον καθησύχασε λέγοντας ότι πρόκειται απλώς για μια προσωρινή διμερή συμφωνία μεταξύ Άγκυρας και Δαμασκού και ότι «μια πραγματική συνθήκη»⁷², μια τριμερής συμφωνία θα υπεγράφετο «κάποτε» μεταξύ των παροχθίων κρατών. Φαίνεται όμως, ότι η αόριστη υπόσχεση του τούρκου τότε προέδρου δεν καθησύχασε καθόλου τη Βαγδάτη, ούτε φυσικά και τη Δαμασκό, διότι όταν,

70. Βλ. : σχετικό «Σχέδιο εκμεταλλεύσεως των Υδάτων Τίγρη και Ευφράτη» που προώθησε η τουρκική πλευρά στον κύκλο αυτών των συνομιλιών.

71. Βλ. : «Πρωτόκολλο ζητημάτων σχετικών με την οικονομική συνεργασία μεταξύ της Τουρκίας και της Αραβικής Δημοκρατίας της Συρίας» Τουρκική Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 1987.

72. Μεταφέρω επακριβώς τη φράση από *Magreb-Machreq*, No 138, Oct.-Dec., 1992, «Le rôle de l'eau dans la politique régionale de la Turquie», Natascha Beschoner, p. 60.

τον Ιανουάριο του 1990, η Τουρκία άρχισε τα έργα εκτροπής του Ευφράτη με σκοπό την πλήρωση των τεχνητών υδατοταμιευτήρων του Κεμπάν, του Καρακάγια και του φράγματος Ατατούρκ, ξέσπασε σκληρός πόλεμος ανακοινώσεων στον οποίον συμμετείχε και η Δαμασκός. Η απόφαση της Τουρκίας να κατακρατήσει τα νερά του Ευφράτη μεταξύ της 13ης Ιανουαρίου και της 12ης Φεβρουαρίου του 1990 διετάραξε σοβαρά το πολιτικό κλίμα στην περιοχή και τα δύο παρόχθια που αναφέραμε ήδη Αραβικά Κράτη εδήλωναν οξύτατα την αντίθεσή τους στην τουρκική τακτική να μην παραχωρεί ουδεμία εγγύηση σε ό,τι αφορούσε τις ποσότητες τις οποίες θα τους παραχωρούσε ως αντιστάθμισμα της κατακρατήσεως αυτής. Όπως είχαν αναφέρει η Δαμασκός και η Βαγδάτη, κατά την τριμερή συνάντηση του Νοεμβρίου 1989, δύο εβδομάδες - και όχι τέσσερις - ήταν απολύτως επαρκείς για την ολοκλήρωση της πληρώσεως της τεχνητής υδατοδεξαμενής του φράγματος Ατατούρκ. Ακόμη ζήτησαν την υπογραφή μιας τριμερούς συμφωνίας στο ζήτημα των ποσοστάσεων. Το Ιράκ δήλωσε ότι η αναγγελθείσα από την Τουρκία μείωση θα έπληττε το αρδευτικό του πρόγραμμα (1,3 εκατ. ha) και θα το υποχρέωνε να θέσει εκτός λειτουργίας υδροηλεκτρικούς σταθμούς που προμήθευαν το 40% των αναγκών σε ηλεκτρική ενέργεια της χώρας του⁷³. Η Τουρκία υποστήριζε ότι η Συρία εδέχετο τουλάχιστον 120 κυβ.μ./sec από τους παραποτάμους που βρίσκονταν στα κατάντη του φράγματος Ατατούρκ και επιπλέον 750 κυβ.μ./sec, συμπληρωματικά, μεταξύ 23 Νοεμβρίου 1989 και 13 Ιανουαρίου 1990. Ο Υπουργός Άμυνας της κυβερνήσεως Τσιλέρ, κ. Μεχμέτ Γκιολχάν (Mehmet Gölhan) το αναφέρει ρητώς, διαλύοντας κάθε πιθανή σύγχυση⁷⁴. Εξ άλλου, ισχυριζέτο η Άγκυρα, η όλη επιχείρηση θα ελάμβανε χώρα μεταξύ Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου, περίοδο όπου το επίπεδο ζητήσεως σε νερό

73. Ibid. p. 60

74. Στο Συνέδριο με θέμα «Νερό : Συντελεστής Συνεργασίας και Ανάπτυξης στη Μ. Ανατολή» που έγινε στην Άγκυρα, στις 5 Οκτωβρίου 1993. «Από τις 23 Νοεμβρίου 1989, μέχρι τις 13 Ιανουαρίου 1990, όταν το νερό είχε αρχίσει να συγκεντρώνεται, η ροή παροχής στη Συρία ήταν, κατά μέσο όρο, 780 κυβ.μ./sec. Ακόμα και στη διάρκεια της περιόδου που το φράγμα Ατατούρκ ήταν κλειστό, οι παραπόταμοι του Ευφράτη εξακολουθούσαν να ρέουν στη Συρία. Από τις 23 Νοεμβρίου 1989 έως τις 13 Ιανουαρίου 1990, η ποσότητα του νερού που κατέληξε στη Συρία ανήλθε σε 3,75 δις κυβ. μ., δηλ. σε 531 κυβ. μ./sec κατά μέσο όρο. Έτσι, ακόμα και στη διάρκεια των εργασιών στο φράγμα Ατατούρκ, η Τουρκία ανταποκρίθηκε στο αίτημα της Συρίας να παρέχονται κατά μέσο όρο 500 κυβ.μ./sec νερού».

ήταν το πλέον χαμηλό και στη Συρία και στο Ιράκ. Παρά, όμως, τους τουρκικούς ισχυρισμούς, η Συρία προσέφυγε στην Αραβική Ένωση⁷⁵ ζητώντας «ισότιμη κατανομή» των υδάτων και μείωση του χρόνου πληρώσεως της τεχνητής υδατοδεξαμενής του φράγματος Ατατούρκ. Οι σύροι μηχανικοί δήλωναν ότι η στάθμη του Ευφράτη μειώθηκε κατά τρία μέτρα τον Ιανουάριο του 1990, μεταξύ των συρο-τουρκικών συνόρων και του υδατοταμιευτήρος του φράγματος Άσαντ, γεγονός που προκάλεσε ζημιές στη χειμερινή εσοδεία και διακοπές νερού στο Χαλέπι. Ακόμη κατηγορούσαν την Τουρκία ότι δεν παρείχε αρκετές τεχνικές λεπτομέρειες για τα υδραυλικά της προγράμματα. Οι απόψεις, τώρα, της Τουρκίας, σε ό,τι αφορά τη διευθέτηση των προβλημάτων που αναφέρονται στις σχέσεις της με τους Άραβες γείτονές της, συνοψίζονται σε δύο θεμελιώδεις αντιλήψεις :

- α)** το νερό είναι και θα παραμείνει στενά συνδεδεμένο μάλλον με την εθνική της ασφάλεια και τις ισορροπίες ισχύος στην περιοχή, παρά με οποιοσδήποτε αναπτυξιακές και οικονομικές απαιτήσεις του γεωγραφικού συστήματος της Μ. Ανατολής και
- β)** καμμία άλλη ρύθμιση, παρά αυτή της διμερούς φύσεως, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή από την Άγκυρα, διότι διεθνείς ρυθμίσεις δεν έχουν νομικό έρεισμα εφόσον δεν υφίσταται παγκοσμίως σύστημα διεθνών κανόνων που να διέπουν τα θέματα των «διεθνών ποταμών». Ξεκινώντας από αυτά τα τουρκικά θέσφατα, η Άγκυρα υποστηρίζει, ότι το Ιράκ αντί να διαμαρτύρεται για την ποσότητα νερού που λαμβάνει από τον Ευφράτη, αναφερόμενο σε αφηρημένα «δικαιώματα επί των υδάτων», θα μπορούσε να κάνει καλύτερη αξιοποίηση των υδάτων του Τίγρη. Σύμφωνα με το τουρκικό σκεπτικό, τα νερά της λεκάνης των δύο μεγάλων ποταμών είναι αρκετά για ολόκληρη την περιοχή εάν η χρήση τους από πλευράς των ομόρων παροχθίων Κρατών είναι «λελογι-

75. Η Αραβική Ένωση, από την πλευρά της, με σχετικό ανακοινωθέν της 18/01/1990, κατέστησε σαφές ότι θεωρεί πως: «η κατακράτηση των υδάτων του Ευφράτη βλάπτει τα καλώς νοούμενα συμφέροντα της Συρίας και του Ιράκ, χωρών που έχουν απαράγγραπτους ιστορικούς δεσμούς με τα ύδατα του ποταμού, σύμφωνα και με τις διατάξεις του διεθνούς δικαίου». Είναι λοιπόν, ευανάγνωστη η προσπάθεια της Συρίας για όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διεθνοποίηση του ζητήματος της κατανομής των υδάτων του Ευφράτη ώστε, με την υποστήριξη του από τον αραβικό κόσμο, να επιτύχει την ρύθμισή του ζητήματος μέσω ΟΗΕ.

σμένη». Κατά την κοινή λογική όμως, ο όρος «λελογισμένη» πρέπει να ορισθεί από κοινά όργανα των ενδιαφερομένων Κρατών και όχι μονομερώς από την Τουρκία. Και ακριβώς στο σημείο αυτό προκύπτει -κατά τη γνώμη μου- επίμαχο πρόβλημα.

Βιβλιογραφία

- KOLARS, J., *Testimony*, June 26. 1990, House Committee on Foreign Affairs, Subcommittee on Europe and the Middle East.
- BESCHORNER, Natasha, *Le rôle de l'eau dans la politique régionale de la Turquie*, International Institute of Strategic Studies, London, June, 1991.
- BAGIS, A.I.: «*GAP, the Cradle of Civilization Regenerated*», Interbank 1990 και Economist Intelligence Unit, Turkey: Country Profile, no 4, 1991
- KOLARS, J., «The hydroimperative of Turkey's search for energy», *The Middle East Journal*, Winter 1986, vol. 40.
- Μάξης, Ι. Θ., *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μ. Ανατολή*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992.
- LACOSTE, Yves, *Dictionnaire de la Géopolitique*, Flammarion, Paris, 1993.
- PICARD, E., (sous sa direction), *La question Kurde*, Ed. Complexe, Paris, 1991.
- ÉCONOMIE DU MONDE ARABE ET MUSULMAN, Éditions EMAM, Paris, 1992.
- SALIBA, S.A., *The Jordan River Dispute*, Martinus Nijhoff, 1968.
- HAGHIGHAT, Chapour, *Histoire de la crise du Golfe*, Ed. Complexes, Paris, 1992.

Πρακτικά Συνεδρίων-Επιστημονικά περιοδικά - Επίσημα έγγραφα

1. Πρακτικά Συνεδρίου : «*Νερό : Συντελεστής συνεργασίας και Ανάπτυξης στη Μ. Ανατολή*», Άγκυρα, 5 Οκτωβρίου 1993. Διοργανωτές του Συνεδρίου ήταν το Πανεπιστήμιο Hacettepe της Άγκυρας και το Ίδρυμα Friedrich Naumann.
2. BESCHORNER, N., *The Middle East*, Nov. 1986. «Le rôle de l'eau dans la politique régionale de la Turquie» in *Magreb Machreq*, No. 138, Oct.-Dec., 1992.

3. PICARD, E. (1990) : «Les relations centre la Turquie et ses voisins arabes : les contraintes idéologiques à celles de la géostrategie». Exposé présenté au colloque de Strasbourg sur la Turquie, Novembre, 1990, in *Magreb-Machreq*, No. 138, Oct.-Dec. 1992, p. 58.

4. *La chronique d' Amnesty*, No. 45, Αοût, 1990.

5. *Middle East Economic Survey*, 7/10/1991.

6. «Πρωτόκολλο επί θεμάτων οικονομικής συνεργασίας μεταξύ της Δημοκρατίας της Τουρκίας και της Αραβικής Δημοκρατίας της Συρίας». *T.C. Resmî Gazete*, 10 Aralık 1987, Kodu 101287.

7. «Πρωτόκολλο ζητημάτων σχετικών με την οικονομική συνεργασία μεταξύ της Τουρκίας και της Αραβικής Δημοκρατίας της Συρίας», *Resmî Gazete*, 1987.

Εφημερίδες

1. Τουρκική εφημερίδα «Γκιουναϊντίν», 26/06/85.
2. Τουρκική εφημερίδα «Μιλιέτ», 4/08/1992.
3. Τουρκική εφημερίδα «Τζουμχουριέτ», 15/11/1993.
4. Τουρκική εφημερίδα «Χουριέτ» και «Σαμπάχ», 6/02/1994.
5. Εφημερίδα «Τα Νέα», 7/04/1995, Δρ. Α. Καλογερόπουλος-Στρατής, «Τουρκία και Ιράκ».
6. Εφημερίδα «Ελευθεροτυπία», 3/05/95, άρθρο με τίτλο : «Νέα σύνορα με Ιράκ ζητεί ο Ντεμιρέλ».

Abstract

I.Th.MAZIS :*Turkey's geopolitical role in relation to the distribution of surface water in the Fertile Crescent.*

The objective of the present work is to analyse the relations between Turkey, Syria and Iraq, as they are, in my opinion, developing under the pressure of the most crucial Middle East Problem; that is, the distribution between them of the waters of Tigris and the Euphrates.

Following the presentation of both the potential and the qualitative characteristics of surface water in the region defined by the aforementioned countries, we shall proceed with a geopolitical interpretation of Turkey's future role as an upstream country.

A detailed analysis of Turkey's GAP programme is also given. Also analysed are the multiple types of diplomatic blackmail practiced or to be practiced by Turkey in the near future on its neighbouring countries, Syria and Iraq, endangering peace in the region.

The diplomatic handling of the distribution of surface water by the three actively involved countries will be presented as related to the contributing factors of the Kurdish issue, the petroleum issue and the Hatay issue.

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ - BOOK REVIEWS

Αναστασίου Δ. Καραγιάννη : *Ιστορία Οικονομικής Μεθοδολογίας*, εκδ. Interbooks, Αθήνα, 1995, σσ. 404, ISBN 960-390-000-1.

Η υπό τον ανωτέρω τίτλον εργασία του Επίκ. Καθηγητού του πανεπιστημίου Πειραιώς Αναστασίου Δ. Καραγιάννη σκοπόν έχει, ως και ο συγγραφεύς αναφέρει εις τον Πρόλογόν του (σ. 14), να καταστή απαραίτητον συμπλήρωμα της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψεως. Η διερευνητική ανάλυσις του συγγραφέως επικεντρούται εις αρχάς και θέσεις των διαφόρων οικονομολόγων από την εποχήν, των εμποροκρατών μέχρι σήμερον και δη: (1) Περί του σκοπού και περιεχομένου της Οικονομικής Επιστήμης, (2) περί των μεθοδολογικών εργαλείων τα οποία εχρησιμοποιήθησαν δια την επίτευξιν των σκοπών εκάστου συγγραφέως, (3) περί του τρόπου εισδοχής των θεμελιωδών υποθέσεων εις το corpus της Οικονομικής Επιστήμης, και (4) περί του τρόπου ελέγχου και αξιολογήσεως των θεωριών. Η εν λόγω εργασία του Δρος Καραγιάννη δεν ασχολείται με την επίδρασιν των φιλοσοφικών αρχών και αντιλήψεων, αι οποίαι επέδρασαν επί της μεθοδολογικής "πορείας", την οποίαν ηκολούθησαν οι διάφοροι συγγραφείς. Το ερευνητικόν τούτο συμπλήρωμα αφορά εις την διερευνητικήν μου εργασίαν : "Η Επίδρασις της Φιλοσοφίας επί της Λογικής της Εξέλιξεως των Οικονομικών Δοξασιών", (εκδ. Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας, Νο 4, Αθήναι, 1993), όπερ υποστηρίζει και ο συγγραφεύς.

Είναι αποδεκτόν ότι η επιστημονική ενασχόλησις με το πολυποίκιλον και διηρυμένον θέμα της μεθοδολογίας απαιτεί εμβάθυνσιν και επέκτασιν εις διάφορα πεδία του επιστητού που όχι μόνο είναι επίπονος αλλά και μακροχρόνιος. Ο Επίκ. Καθηγητής κ. Καραγιάννης με την εργασίαν του αυτήν δεν παρουσιάζει απλώς την εξέλιξιν της επιστημονικής ερεύνης, ούτε των εργαλείων της εις τους διαφόρους επιστημονικούς κλάδους αλλά επικεντρώνει το ενδιαφέρον του εις τον κλάδον της ειδικότητός του, ήτοι της Οικονομικής. Εκτός των δύο Κεφαλαίων της εργασίας του το πρώτον και το όγδοον, εις τα οποία αναπτύσσονται έννοιαι, εργαλεία και θεωρία δια την διευκόλυνσιν και των σπουδαστών, τα υπόλοιπα Κεφάλαια αναφέρονται εις τας αντιλήψεις συγγραφέων διαφόρων Οικονομικών Σχολών.

Εις το Κεφάλαιον Α', ο συγγραφεύς παρουσιάζει με την χρήσιν παραδειγμάτων την έννοιαν και τα πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα των μεθό-

δων επαγωγής και απαγωγής ή λογικής παραγωγής. Επίσης, αναφέρεται εις την υποθετικήν-παραγωγικήν μέθοδον και καταδεικνύει τον τρόπον συγγραφής των διαφόρων επιστημονικών μελετών ήτοι μονογραφία, δοκίμιον, άρθρον, κ.λ.π.

Εις το Κεφάλαιον Β' παρουσιάζονται αι μεθοδολογικά προτάσεις των διαφόρων συγγραφέων κατά την προ-κλασσικήν περίοδον, η οποία περιλαμβάνεται από τας αρχάς της εμποροκρατίας μέχρι τον Sir James Sreuart, του οποίου τας μεθοδολογικάς θέσεις θεωρεί ορθώς ο συγγραφεύς ως πρωτοποριακάς (σσ. 62-4).

Εις το Κεφάλαιον Γ' εξετάζονται αι μεθοδολογικά προτάσεις των Κλασσικών Adam Smith, Jean Baptiste Say, David Ricardo, James Mill, Thomas Robert Malthus, Nassau Senior. Κατά τον συγγραφέα οι περισσότεροι εκ των συγγραφέων τούτων δεν υπεστήριξαν μεμονωμένην χρήσιν μιας μεθόδου ή ενός μεθοδολογικού εργαλείου αλλά προετίμησαν δια λόγους επιτυχούς χρήσεως των μεθόδων συνδυασμόν των. Εις το αυτό Κεφάλαιον παρουσιάζονται και αι απόψεις των Robert Torrens, Samuel Read, Richard Whately, Mountifort Longfield, Edward Rogers, Richard Jones, John Craig, κ.α. δια τον σκοπόν της Οικονομικής Επιστήμης (τμ.3.7.1.), περί της μεθόδου της (τμ. 3.7.2.), περί του ελέγχου των θεωριών της (τμ.3.7.3.), περί των διαφόρων μεθοδολογικών αδυναμιών αι οποίαι συναντώνται εις τας διαφόρους οικονομικάς ερεύνas (τμ. 3.7.4.) και περί του τρόπου εξελίξεως της επιστήμης αυτής (τμ. 3.7.5.). Εις το σημείον τούτο ο συγγραφεύς πρωτοτυπεί όχι μόνον κατά την ανάλυσίν του αλλά και διότι η χρησιμοποιηθείσα μέθοδος είναι άγνωστος παρά τοις διαφόροις συγγραφέις, οι οποίοι - ελάχιστα - ασχολούνται με το θέμα του κ. Καραγιάννη.

Εις το επόμενο Κεφάλαιον Δ' παρουσιάζονται εις βάθος αι μεθοδολογικά αναζητήσεις των Κλασσικών John Stuart Mill, Henry Carey, και John Elliot Cairnes, οι οποίοι αντιλαμβανόμενοι την κρίσιν εις την οποίας είχεν περιέλθη η Οικονομική Επιστήμη κατά την εποχήν των, προσεπάθησαν, γράφοντες αποκλειστικώς περί μεθόδου, να βοηθήσουν εις την καλύτεραν χρήσιν της. Είναι άξιον μνείας η θέσις του Henry Carey (σσ. 109-110) δια τον τρόπον εξελίξεως των κοινωνικών επιστημών, όπου ούτος προαναγγέλει την σύγχρονον "κοινωνιολογικήν εξέλιξιν, όπως ετονίσθη υπό των συγχρόνων διερευνητών της μεθοδολογίας π.χ. ο Thomas Kuhn. Επίσης είναι άξιον μνείας η εμβάθυνσιν του κ. Καραγιάννη εις τας απόψεις περί επιβεβαιώσεως των θεωριών τας οποίας υπεστήριξεν ο Cairnes (σσ. 116-8) και τον παραλληλισμόν αυτών με αντιστοίχους συγχρόνους απόψεις που ανέπτυξεν ο φιλόσοφος Karl Popper και ο οικονομολόγος F. Machlup. Εις το υπόλοιπον μέρος του Κεφαλαίου αυτού εξετάζεται το Βρετανικόν

"methodenstreit", ήτοι η περί μεθόδων διαμάχη, η οποία ανεπτύχθη εις την Μ. Βρετανίαν κατά το τελευταίον τέταρτον του προηγουμένου αιώνος και ειδικώτερον, μεταξύ αυτών οι οποίοι υπερασπίζονται την αφαιρετικήν μεθόδον και αυτών οι οποίοι επιθυμούν την διεύρυνσιν και επέκτασιν της οικονομικής αναλύσεως συμπεριλαμβανούσης κοινωνιολογικά και ιστορικά στοιχεία.

Εις το Κεφάλαιον Ε' εξετάζονται αι μεθοδολογικάί θέσεις ωρισμένων σοσιαλιστών προδρόμων του Marx όπως των: Sismondi, Thompson, Hodgskin και αυτού του Marx. Ο συγγραφεύς θα ηδύνατο να επεκταθή περισσότερο και ιδιαιτέρως αναλύοντας την διαλεκτικήν του Karl Marx. Το Κεφάλαιον τούτο κλείει με την παρουσίαν των θέσεων των αντιπάλων του οικονομικού φιλελευρισμού, F. List, H. von Thünen και του εδαφομεταρρυθμιστού H. George.

Εις το Κεφάλαιον ΣΤ' παρουσιάζεται το Γερμανό-Αυστριακόν methodenstreit. Εις το πρώτον τμήμα του Κεφαλαίου ο συγγραφεύς, παρουσιάζει τας απόψεις της "παλαιάς Ιστορικής Γερμανικής Σχολής" των W. Roscher, B. Hildebrand και K. Knies. Εις το επόμενον Τμήμα εξετάζονται αι μεθοδολογικάί προτάσεις της "νέας Ιστορικής Γερμανικής Σχολής" και ειδικώτερον των G. και A. Wagner. Εις το Τμήμα τρίτον του ιδίου Κεφαλαίου εξετάζονται λεπτομερώς αι μεθοδολογικάί θέσεις και αι εξασκηθείσαι κριτικάί τας οποίας ήσκησεν ο Karl Menger επί του Schmoller. Η παρουσίασις των σχετικών απόψεων και προτάσεων του Menger βασιίζεται εις το γνωστόν έργο του Grundsätze der Volkswirtschaftslehre (1871) και εις ιδιαιτέραν μεθοδολογικήν του εργασίαν «Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der Politischen Oeconomie insbesondere» (1883). Ο συγγραφεύς παρατηρεί ότι ο Menger ήτο ο πρώτος οικονομολόγος ο οποίος ετόνισεν με έμφασιν ότι η κρίσις εις την επιστήμην είναι κατά μεγάλο μέρος αποτέλεσμα της μεθοδολογικής της στειρότητος. Ενταύθα όμως ναι μεν καθορίζει τας διαφοράς μεταξύ Λογικής και Οικονομικής Επιστήμης φρονών ότι ο Menger - τουλάχιστον κατ' αυτόν τον τρόπον διαφαίνεται η άποψις του συγγραφέως - επισημαίνων τούτο, χωρίς όμως και να αναφέρεται εις την Οικονομικήν Επιστήμην της οποίας βασικόν εργαλείον κατά Menger είναι η Λογική και όχι η Ιστορία. Εις το τέλος του Κεφαλαίου, ο συγγραφεύς, αφού παρουσιάζη τας θέσεις των ετέρων Αυστριακών Böhm Bawerk και F. von Wieser, επιχειρεί μια συγκριτικήν ανασκόπησιν των μεθοδολογικών προτάσεων της Ιστορικής Γερμανικής Σχολής και των Αυστριακών (σσ. 158-9). Νιμίζω ότι το μέρος τούτο θα έπρεπε να τύχη μεγαλυτέρας προσοχής και αναλύσεως από μέρους του συγγραφέως.

Εις το Κεφάλαιον Ζ' ο Δρ. Καραγιάννης εξετάζει τας μεθοδολογικάς αρχάς της Νεοκλασικής Σχολής όπως αύται ετέθησαν υπό των Βρετανών W. S. Jevons, F. Edgeworth, A. Marshall, J. N. Keynes, P. Wichsteed, A. Ρίγου, της Σχολής της Λωζάννης (L. Walras, V. Pareto) του Ιταλού Maffeo Pantaleoni, του Γάλλου Charles Gide, της Σουηδικής Σχολής (K. Wicksell, G. Cassel) και των Αμερικανών J.B. Clark, F.A. Walker, S. Newcomb, I. Fisher. Εκτός των ευρέως γνωστών μεθοδολογικών εργασιών και θέσεων των A. Marshall, J.N. Keynes, Walras, Pareto, κ.α., ο συγγραφεύς, φωτίζει επιτυχώς τας σχετικές και ενδιαφέρουσας μεθοδολογικάς προτάσεις της Σουηδικής Σχολής, και των Clark και Newcomb. Ειδικώτερον ενδιαφέρουσα είναι η μεταβολή των μεθοδολογικών απόψεων του Clark ένεκα της επιστημονικής ωφελείας και ανάγκης ελέγχου των αρχών εις αυτήν των συμπερασμάτων, την οποία τονίζει δεόντως ο συγγραφεύς (σσ. 199-202). Επίσης, ο συγγραφεύς παρατηρεί ορθώς ότι αι εποικοδομητικά προτάσεις του Newcomb δια μιαν κοινώς αποδεκτὴν μείξιν επαγωγῆς-λογικῆς παραγωγῆς εν συνδυασμῷ με τον έλεγχο των υποθέσεων και συμπερασμάτων της Επιστήμης, δεν διαφέρουν πολύ από αντίστοιχιν μεθοδολογικὴν προσέγγισιν συγχρόνων συγγραφέων ως ο R. Braithwaite.

Το Κεφάλαιον Η' μας εισάγει εις αρχάς και εννοίας της επιστημολογίας και εξετάζει τον σκοπόν της Επιστήμης όπως και την επιστημονικότητα αυτής ταύτης της Οικονομικής. Κατ' αυτόν τον τρόπον ο κ. Καραγιάννης εξετάζει αφ' ενός μεν την διασύνδεσιν επιστήμης-ηθικής (τμ.8.2.) αφ' ετέρου δε την "σχετικήν" ... ως ισχυρίζεται- επιστημονικότητα της Οικονομικής Επιστήμης (τμ. 8.4.). Δια το μεν πρώτον πολύ σοβαρόν θέμα, ο συγγραφεύς, δεν προσθέτει τίποτε νέον από την γνωστήν θέσιν του J. Bronowski, ενώ δια το δεύτερον αφήνει να αιωρείται ο χαρακτηρισμός της επιστημονικότητας της Οικονομίας.

Εις τα υπόλοιπα πέντε Κεφάλαια της εργασίας του, ο Δρ. Καραγιάννης, εξετάζει τας μεθοδολογικάς απόψεις των διαφόρων οικονομολόγων και εκπροσώπων των Σχολών αι οποίαι ανεπτύχθησαν κατά την διάρκεια του 20ου αιώνας. Ο συγγραφεύς προσφεύγει δια λόγους διακρίσεως των συγχρόνων Σχολών εις αυτήν μεταξύ των "Ορθοδόξων" και "μη Ορθοδόξων οικονομολόγων". Και εις τα μεν πρώτα δύο Κεφάλαια (Θ' - Ι') αναλύονται αι μεθοδολογικάί θέσεις και προτάσεις- εν πολλοίς γνωστάς και ποικιλοτρόπως σχολιαζομένας των J.A. Schumpeter, W. Mitchell, J.M.Keynes, L. Robbins, R. Harrod, T. Hutchison, F. Knight, O. Lange, M. Friedman, P. Samuelson, T. Koopmans, F. Machlup, J. Robinson, R. Lipsey, κ.α. Εκτός της εμβρυθούς εξετάσεως των μεθοδολογικών προτάσεων αυτών των συγγραφέων, ο κ. Καραγιάννης, εξετάζει και ετέρας διαφόρων συγγραφέων ολιγώ-

τερον γνωστές δια το θέμα το οποίον είναι αντικείμενον των, ως των : W. Woytinsky, E. Lindal, F. Zeuthen, κ.α. Αλλά ενδιαφέρονται στοιχεία αυτών των Κεφαλαίων αφορούν εις :

α) Την περί εμπειρισμού διαμάχην κατά τας πρώτας δεκαετίας του αιώ-
νος μας μεταξύ των Mills, Mitchel, Burns, Means υπερμάχων αυτού και των
J. Viner, T. Koopmans αντιπάλων του.

β) Την περί αξιολογικών κρίσεων διχογνωμίαν μεταξύ των θετικιστών
(Robbins, Samuelson, Machlup, κ.α.) και μη θετικιστών οικονομολόγων
(Robinson, Heilbroner).

γ) Την παρουσίασιν των διαφόρων μεθοδολογικών αδυναμιών της Οι-
κονομετρίας.

δ) Την περί αιτιότητας και οικονομικών προβλέψεων (1979) θέσιν του
John Hicks.

Το Κεφάλαιον ΙΑ' είναι αφιερωμένον εις την ανάπτυξιν της μεθόδου
της θεσμικής Σχολής (T. Veblen, J. Commons) και των νεοθεσμικών, οι
οποίοι συνθέτουν την Νέαν-Κοινωνικήν Οικονομικήν Σχολήν, όπως την
αποκαλεί - όχι επιτυχώς κατά την γνώμην μου - ο συγγραφεύς (τμ. 11.2)
και η οποία περιλαμβάνει απόψεις διαφόρων συγγραφέων όπως οι:
J.M.Clark, M. Copeland, G. Myrdal, κ.α. Ενταύθα ο κ.Καραγιάννης θα ηδύ-
νατο να αναφερθή και εις την σύζευξιν νεοκλασικών εργαλείων μετά θε-
σμολογικών τοιούτων στηριζομένων επί της θεωρίας περί κόστους εξαρτή-
σεως επί της οποίας μάλιστα εργασθείς δημοσίευσε και το λίαν εμπειριστα-
τωμένον άρθρον: "The Cost of Dependence : A new approach to the Theory
of Income Distribution" (*Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας*, τομ. Ι, 1990) στη-
ριχθέντος επί της θεωρίας μου περί κόστους εξαρτήσεως. Την μη αναφοράν
του πάντως την αποδίδω εις την όλην μας πίεσιν να κυκλοφορώμεν τα βι-
βλία μας εις έγκαιρον χρόνον δια τους φοιτητάς ώστε και παραλήψεις να
επισημαίνωνται, καθώς και παραοράματα.

Εις το Κεφάλαιον ΙΒ', ο Δρ. Καραγιάννης παρουσιάζει αναλυτικώς την
"απριοριστικήν" μεθοδολογίαν όπως την υιοθέτησαν οι Νεο-Αυστριακοί L.
von Mises, F. Hayek, M. Rothbard, L. Lachmann κ.α.

Εις το τελευταίον του Κεφάλαιον ΙΓ', ο συγγραφεύς, επιχειρεί να εξετά-
ση τας διαφόρους απόψεις αι οποίαι ανεπτύχθησαν υπό συγχρόνων συγ-
γραφέων (Popper, Khun, Lakatos) και οικονομολόγων (Stigler, Blaug,
Bronfenbrenner, Goodwin, κ.α.), περί του τρόπου εξελίξεως των επιστημών
και ειδικώτερον της Οικονομικής, όπως επίσης και περί των διαφόρων
σχέσεων και παραγόντων οι οποίοι επέδρασαν εις την τοιαύτην εξέλιξιν. Ο
συγγραφεύς, εξετάζων την "παραδειγματικήν" θεωρίαν του Khun και την
"προγραμματικήν" του Lakatos όπως τας εχρησιμοποίησε ο ίδιος εις την

διερευνητική του εργασία, *Γενική Οικονομική Ισορροπία- Κριτική Ανάλυση του Σύγχρονου Υποδείγματος*, Πρόλογος Καθηγητού Α. Θ. Χουμανίδης (εκδ. Σταμούλης, Πειραιάς, 1989) αλλά και άλλοι σύγχρονοι συγγραφείς επί της οικονομικής μεθοδολογίας (π.χ. Coats, Blaug, Wientraub, κ.α.), παρατηρεί ότι η θέση του Lakatos περί εξελίξεως των επιστημών επεξηγεί καλύτερον την οδόν την οποίαν ηκολούθησεν η Οικονομική Επιστήμη (σσ. 390-1). Κατά την εμὴν γνώμην τόσον η του Khun ὅσον και του Lakatos θέσεις εἶναι σχηματικά και εν τίνι μη ανταποκρινόμεναι εις οδόν φέρουσαν εις την αλήθειαν. Περισσότερον προσιδιάζουσα θα ἦτο η των προκλήσεων και απαντήσεων.

Εἰς τον Επίλογόν του, ο συγγραφεύς, μετά από αὐτήν την μακράν διαδρομήν συμπεραίνει ορθῶς ὅτι η Ἱστορία της εξελίξεως της Οικονομικής Σκέψεως δεν βασίζεται εις την εφαρμογήν μιας και μόνης αποκλειστικῆς μεθόδου. Οἱ διάφοροι συγγραφείς ἐχρησιμοποίησαν και διαφορετικὰς μεθοδολογικὰς οδοὺς αναλόγως με τας ἐπιδιώξεις των και τας ιδέας τας οποίας ἐπεθῦμον να αναπτύξουν και να στηρίξουν (σ. 399). Κατά την ἀποψίν μου, αὐτό ἀποτελεῖ και την αἰτίαν ἀναπτύξεως διαφορετικῶν θεωριῶν δι' εν και το αὐτό οικονομικόν φαινόμενον (π.χ. ἀξία, διανομή, ἀνάπτυξις, κ.λ.π.), καθὼς και τον παράγοντα της υποκειμενικότητος ο οποίος ἐπηρεάζει τον οἰονδήποτε συγγραφέαν.

Ἡ ἀνά χείρας ἐργασία του κ. Καραγιάννη εν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ὄχι μόνο εἶναι ἐμβριθὺς ἀλλὰ και συμβάλλει προς πλουτισμόν εις την Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν ἐφ' ὅσον ἐλάχιστοι ἠδυνήθησαν να ἀσχοληθῶν με τόσον σοβαρόν ἀντικείμενον (Α. Παπαναστασίου, Κ. Μπανταλούκας, Α. Σαουνάτσος, Α. Χουμανίδης, Π. Γέμτος).

Εἶναι γεγονός ὅτι εν βιβλίον κρινόμενον δέον να διέρχεται ἐκ της ορθῆς ἀντιλήψεως τι τούτο προσφέρει, διότι ἐάν το ἐξετάσωμεν ὑπὸ το πρίσμα της ἀπηνύς κριτικῆς -συμπεριφορᾶν ἀνωρίμου και κακεντρεχοὺς ἀτόμου- τότε θα ἀποκαλύψωμεν μόνον τας ἀδυνάτους πλευράς και ὄχι τι τούτο προσφέρει. Κατά συνέπειαν κρίνοντες την ἐργασίαν του Επικ. Καθηγητοῦ του Πανεπιστημίου Πειραιῶς Δρος. Α. Δ. Καραγιάννη την θεωροῦμεν σημαντικὴν -παρὰ την ὑπαρξίν ὀρισμένων κενῶν που εὐτυχῶς εἶναι πολὺ νέος ὥστε να δύναται να τα συμπληρώσῃ- και ὡς συμβάλλουσαν εις την ὅλην προσπάθειαν εν Ἑλλάδι εις τόσον δυσσερένητον τούτον κλάδον της Οικονομικῆς.

Α. Θ. Χουμανίδης
Ομότιμος Καθηγητῆς
Πανεπιστημίου Πειραιῶς

**ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΑΡΘΡΑ -
BOOKS, MAGAZINES AND ARTICLES RECEIVED**

- Λ. Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ : *Ιστορία Οικονομικών θεωριών*, Τομ. Ι, ΙΙ, εκδ. Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήναι, 1995.
- Λ. Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ : Περί της υπό του Ιωάννου Καποδιστρίου ιδρυθείσης "Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης", Ανάτυπον *Παρουασός*, Τομ. Λζ', 1994, σελ. 17-30.
- Α. Δ. Καραγιάννη : *Ιστορία Οικονομικής Μεθοδολογίας*, ed. Interbooks, Αθήναι, 1995, σελ. 404.
- CHRISTOS BALOGLOU : Die Vertreter der Mathematischen Nationalökonomie in Deutschland zwischen 1838 and 1871 (Beiträge Geschichte der deutschsprachigen Ökonomie), Metropolis - Verlag, Marburg, 1995, s.s. 387.
- A. RUGINA : "A long journey to the Third Revolution in Economic Thinking", ed. *International Journal of New Ideas*, Barmarick Publications, Vol. III, No. 1-2, 1994, pp. 237.
- HIGGLING Transactors and their Market in the History of Economics Annual Supplement to Volume 26, *HOPE*, ed. Neil de Marchi and Mary S. Morgan, Duke University Press, 1994, pp. 415.
- RIVISTA DI SCIENZE ECONOMICHE E COMMERCIALI*, No 1-2, 1995
- HISTORY OF POLITICAL ECONOMY*, Vol. 27, Number 2, 1995.
- THE JOURNAL OF ECONOMIC METHODOLOGY*, Vol. 2, Number 1, 1995.
- BYZANTINAI MEΛΕΤΑΙ*, Τομ. ΣΤ', Αθήναι, 1995.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΝΕΑ - NEWSLETTER

The New Council of the GREEK ECONOMIC HISTORY SOCIETY

After the election of 7th February 1995 the Council of the Greek Economic History Society is as following:

President : Dr. **D. Nicoletopoulos**, Entrepreneur, free lance writer

1st Vice-President : **P. Kiochos**, Associate Professor, University of Piraeus

2nd Vice President : **S. Vliamos**, Professor, University of Thessaly

General Secretary : **A.D. Karayiannis**, Assistant Professor, University of Piraeus

Treasurer : Dr. **D.D. Ithakissios**, Scientific Collaborator, University of Piraeus.

Council Members :

K. Rigas, Associate Professor, University of Piraeus

J. Mazis, Associate Professor, Ionion University

M. Psalidopoulos, Assistant Professor, Panteion University of Athens

K. Charissis, Professor, Technological Education Institute (T.E.I.) of Piraeus.

New Editions

LAZAROS HOUMANIDIS

**LE SALAIRE OUVRIER DEPUIS LES
CLASSIQUES JUSQU'À NOS JOURS**

Préface : Amintore Fanfani
Athènes, 1994

Ed. SICHRONI EKDOTIKI
120 Solonos str., Athens 106 81 - Greece, Tel. (01) - 38 15 619
Price : 25 dollars Post expences included

LAZAROS HOUMANIDIS

HUMANITARIAN ECONOMICS
A new perspective of Social Economics

Athens, 1994

Ed. SICHRONI EKDOTIKI
120 Solonos str., Athens 106 81 - Greece, Tel. (01) - 38 15 619
Price : 35 dollars Post expences included